

Arş. Gör. Dr.
Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
menekse@mu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-3161>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

18/03/2020

Kabul edildi.
Accepted

22/03/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.705749>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Eskişehir’de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)

Cholera Epidemic in Eskisehir: Its Effects And Measures Taken (1893)

Öz

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insanlığın en çok etkilendiği felaketlerden biri olmuştur. Nitekim bu hastalıklardan biri tanesi de koleradır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ticari münasebetler, göçler, savaşlar ve hac yoluyla yayılma imkânı bulan kolera, kısa sürede küresel bir tehdit halini almıştır. Osmanlı topraklarında ilk kez 1822’de görülen salgın, gündelik hayatı uzun süre olumsuz yönde etkilemiştir. Anadolu’nun birçok yöresinde olduğu gibi Eskişehir ve çevresini de etkisini altına almıştır. 1893 yılı Ekim ayı ortasından itibaren Eskişehir’de görülmeye başlamış ve aynı yılın Kasım ayı ortasına kadar da devam etmiştir. Salgına maruz kalanlardan önemli bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Osmanlı Hükümeti, hastalığın yayılmasını engellemek için öncelikle birtakım karantina önlemleri almıştır. Daha sonra uzman doktorlar görevlendirilmiş ve gündelik hayatla ilgili birtakım tedbirler alınmasına çalışılmıştır. İlgili çalışmada, 1893 yılında Eskişehir’de kolera salgının ortaya çıkışı, salgının boyutu, meydana gelen ölümler ve devletin salgına karşı aldığı önlemler üzerinde durulmuştur. Bunu yaparken de Osmanlı Arşivi’nde muhtelif tasniflerde bulunan belgelerin yanı sıra dönemin basınından ve salgın üzerine yapılmış çeşitli çalışmalarından istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Salgın Hastalıklar, Kolera Salgını, 1893 Yılı, Eskişehir

Abstract

Epidemics have been one of the most affected disasters throughout history. Indeed, one of these diseases is cholera. The cholera, which had the opportunity to spread through commercial relations, immigration, wars and pilgrimage since the first quarter of the 19th century, quickly became a global threat. The epidemic, first seen in the Ottoman lands in 1822, had a negative impact on daily life for a long time. As in many parts of Anatolia, Eskişehir and its surroundings have taken its influence. It started to appear in Eskişehir since mid-October of 1893, continued until mid-November of the same year and a significant portion of those exposed to the epidemic died. The Ottoman Government first took some quarantine measures to prevent the spread of the disease. Later, specialist doctors were assigned and some measures were taken for daily life. In the related study, the emergence of cholera epidemic in Eskisehir in 1893, the extent of the epidemic, the deaths occurred and the measures taken by the state against the epidemic were emphasized. While doing this, besides the documents found in various classifications in the Ottoman Archive, it was benefited from the press and various studies on the epidemic.

Keywords: Ottoman State, Epidemic Diseases, Cholera Epidemic, 1893, Eskisehir

ATIF: MENEKŞE Metin , “Eskişehir’de Kolera Salgını: Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/1 (Mart 2020), s. (52-88)

CITE: MENEKŞE Metin, “Cholera Epidemic in Eskisehir: Its Effects And Measures Taken (1893)”, **Journal of History and Future**, 6/1 (March 2020), pp. (52-88)

Giriş

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insanlığın en çok maruz kaldığı afetlerin başında gelmiştir.¹ Deprem, yangın, sel, kıtlık vb. gibi afetler hiçbir zaman salgın hastalıkların insanlık üzerinde yaptığı tahribatin seviyesine ulaşmamıştır.² Toplumların birbirleriyle münasebetleri sayesinde yeni yayılma alanları bularak daha evvel hiç görülmedikleri alanlarda etkili olmuştur.³ Modern tıbbın gelişip bulaşıcı hastalıkların teşhis ve tedavisi sağlanıncaya kadar da insan hayatını ciddi manada tehdit etmiş ve toplu ölümlere yol açmıştır.⁴ Toplumun sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatını derinlemesine etkilemiştir.⁵

Salgın hastalıklar, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da oldukça etkili olmuştur. Büyük acılara, kitlesel ölümlere sebebiyet veren ve en fazla tahribat yapan salgın hastalıkların başında ise veba ve kolera gelmiştir.⁶ 1340'lerden 1840'lara kadar, Osmanlı'nın hüküm sürdüğü Anadolu, Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'yı da içine alan geniş bir bölgede görülen veba salgını⁷, özellikle XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı tebaasına musallat olan en öldürücü ve en sık rastlanan salgın olmuştur.⁸ Örneğin XVII. yüzyılda, Halil İnalçık'ın verdiği bilgilere göre İstanbul, 1625, 1637, 1648, 1653, 1673, 1765, 1792, 1812, 1837 ve 1845 ile 1847 yıllarında salgın hastalıklara karşı verdiği savaşta önemli ölçüde nüfus kaybına uğramıştır. Nitekim

- 1 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul 2001, s. 14-17.
- 2 Sacit Uğuz, "1895 Tarsus Kolera Salgını", *History Studies*, Cilt: 4, Sayı: Özel Sayı (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s. 437.
- 3 William Hardy McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alâeddin Şenel), Ankara 1985, s. 169. Örneğin Avrupa'da görülen veba, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatı derinlemesine etkilemiştir. Nüfusu azaltmış, ücretleri artırmış, kilisenin otoritesini zayıflatmış, feodalizmi yıkmış, Yahudi katliamlarını ateşlemiştir. Bkz. A. Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 68, 82.
- 4 Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 12-13.
- 5 Örneğin Avrupa'da görülen veba, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatı derinlemesine etkilemiştir. Nüfusu azaltmış, ücretleri artırmış, kilisenin otoritesini zayıflatmış, feodalizmi yıkmış, Yahudi katliamlarını ateşlemiştir. Bkz. A. Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 68, 82.
- 6 Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 41, Yıl: 2009, s. 242. 1881-1892 seneleri arasında yapılan nüfus sayımlarının ortaya çıkardığı durgunluğun sebebi, salgın hastalıklara, özelliklede koleradan meydana gelen ölümlere bağlanmıştır. Bkz. Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-93", *International Journal of Middle East Studies*, 1978, 9, s. 237-274.
- 7 Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 296, (Ağustos 2018), s. 32. (30-36) 1453 ila 1517 arasındaki veba, İstanbul'a büyük ölçüde Balkanlar'daki kervan güzergâhları ve başta Venedik olmak üzere Akdeniz'deki Avrupa liman şehirleriyle olan deniz bağlantıları aracılığıyla ulaşmıştır. 1517 ila 1570 yılları arasındaki en önemli salgınlar, ortalama üç yılda bir tekrarlayan sıklıkla 1520-29, 1533-49 ve 1552-67'de kaydedilmiştir. Bu aralıksız salgın 1578, 1586, 1587, 1597 ila 1599 arasında en yüksek noktasına ulaşmış, fakat belli ölçüde 1600'den sonra da devam etmiştir. XVII. yüzyıl boyunca en bariz biçimde 1603, 1611-13, 1620-24, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-56, 1659-66, 1671-80, 1685-95'te ve 1697'den XVIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar benzer tarzda tekrarlanmıştır. Şurası önemlidir ki her ne kadar 1713, 1719, 1728-29, 1739-43, 1759-65, 1784-86 ve 1791-92'de büyükleri gerçekleşmişse de, XVIII. yüzyıl salgınları esas itibarıyla daha hafiftir. XIX. yüzyıldaki büyük salgınlar 1812-19 ve 1835-38 arasındakilerdir. Bu tarihten sonra İstanbul merkezli büyük ölçekli veba salgını vuku bulmamıştır. Osmanlı coğrafyasında etkili olan 1453-1600 tarihleri arasındaki salgınlar için bkz. Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 1347-1600, İstanbul 2017, s. 171-255.
- 8 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), İstanbul 1997, s. 43-65.

1592 ve 1648 yılları arasında meydana gelen ve oldukça etkili olan salgınlar, günde yaklaşık olarak 1000 kişinin ölmesine neden olmuştur.⁹ XVIII. yüzyılda, sadece İzmir’de, şiddeti farklı boyutlarda olmak üzere, toplam 54 yıl veba ile geçmiş ve bu süre içinde birçok insan hayatını kaybetmiştir.¹⁰ Dolayısıyla XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar büyük çaplı kırımlara yol açan veba, sağlık alanındaki gelişmelere paralel olarak ortadan kalkarken, bu defa yerini koleraya bırakmıştır. Bu yüzyıl içerisinde belirli aralıklarla ortaya çıkan kolera, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika kıtalarını hemen hemen aynı ölçüde etkisi altına almıştır.¹¹

Hindistan kaynaklı olarak bilinen koleranın, ilk defa 1768 yılında ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹² Aşağı Bengal olarak bilinen büyük delta üzerinde, Ganj ve Brahmaputra Nehirleri arasındaki bölgede¹³ 1817’ye kadar mahallî bir özellik gösteren salgın, bu tarihten sonra ticaret yolları ve Hicaz’a giden hacılar vasıtasıyla tüm dünyaya yayılma imkânı bulmuş¹⁴ ve Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika’da etkili olarak küresel bir tehdit haline gelmiştir. Osmanlı topraklarında ise ilk kez 1822 yılında görülmüştür. Basra körfezinden, Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşarak Osmanlı Anadolu’suna yayılmıştır.¹⁵ XIX. yüzyıl süresince dünyanın birçok yerinde ve Osmanlı topraklarında önemli derecede kayıplara neden olmuştur.¹⁶

-
- 9 Halil İnalçık, “İstanbul (Türk Devri)”, *DİA*, Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 236- 237.
- 10 Daniel Panzac, *a.g.e.* s. 14-15. Panzac tarafından yapılan tespite göre, İzmir’de, 1709-1837 yılları arasında 127 bin ilâ 135 bin arasında insan kaybı yaşanmıştır. Bkz. D. Panzac, *a.g.e.*, s. 183.
- 11 D. Panzac, *a.g.e.*, s. 1.
- 12 Oya Dağlar, “Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, Cilt: I, (Edt. Ayfer Özçelik ve diğerleri), Isparta 2007, s. 368.
- 13 Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, s. 5.
- 14 O. Dağlar, *a.g.m.*, s. 368. Koleranın Hindistan’da yerleşik yerel bir hastalıktan pandemiye dönüşmesinin nedenlerinden biri Hindistan’ın hızla artan nüfusudur. Sanayileşme ile kırsal kesimden şehirlere doğru olan göçler, Hint şehirlerini kaldıramayacakları bir yükü karşı karşıya bırakmış, bu kalabalıklar şehirlerde zaten yetersiz olan altyapının daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Kanalizasyon sisteminin olmadığı Hindistan’da insanların temizliklerinden dinsel ayinlerine kadar her şeylerini Ganj’da yapmaları adeta hastalıklara davetiye çıkarmıştır. Ancak 1817’den önce de burada mevcut olan koşulları dışarı yayan bir başka etken daha vardır. Bu da İngiliz sömürge sistemidir. İngiltere’nin Hindistan’a yerleşmek için yaptığı savaşlar, hem İngiliz askerlerini yerel hastalıklara maruz bırakmış hem de yerlerinden olan Hintliler hastalıkları yeni alanlara taşımıştır. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 5-6.
- 15 Gülden Sarıyıldız, “XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul 2002, s. 316; M. Ayar, *a.g.e.*, s. 22. İstanbul’a kadar ulaşan kolera salgınına karşı halkı uyarmak ve korunma yollarını anlatmak için Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından “*Kolera Risalesi*” adında bir kitapçık hazırlanmıştır. İlgili kitap ve yazarı için bkz. Kemal Salih Sel, “Koleraya Karşı İlk Türkçe Kitap ve Müellifi Hekimbaşı Behçet Efendi”, *Poliklinik*, Cilt: XV, Sayı: 174, 1947, s. 130. Kolera mikrobunun henüz keşfedilmediği bir dönemde kaleme alınan “*Kolera Risalesi*”, koleranın belirtileri, bu hastalıktan korunma ve tedavi yollarıyla ilgili olup Almanca ve Arapça’ya da tercüme edilmiştir. Bkz. Nil Sarı, “Behçet Mustafa Efendi”, *DİA*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 345.
- 16 O. Dağlar, *a.g.m.*, s. 368. Özellikle 1865 yılında tüm Anadolu’yu etkilemiş, İstanbul’da günlük ölüm ortalaması bine ulaşmıştır. Sultan Abdülaziz’in, kolera hastalığını önleme mücadelesine katılanlara, başarılarından dolayı “Kolera Madalyası” dağıtması durumun vahametini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, “Osmanlı’da Salgınlar”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 22, Ekim 1995, s. 23.

Harita 1: Koleranın Yayılma Yollarını Gösteren Harita-1¹⁷

XIX. yüzyılda kolera, 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 yılları arasında olmak üzere altı büyük pandemi¹⁸ yapmıştır.¹⁹ Bu süreçte Osmanlı toprakları da birçok defa salgına maruz kalmıştır. Nitekim 1831 yılında İstanbul'a kadar ulaşmıştır.²⁰ Özellikle 1865 yılında büyük bir salgın yaşanmıştır. Başta İstanbul olmak üzere birçok Osmanlı şehri bu salgından etkilenirken, Kudüs, Yafa, Nablus, Hayfa, Sayda, Beyrut, Şam, Hama, Humus, Halep, Adana ve Tarsus'u kapsayan güney bölgelerinde 40.000'den fazla insan hayatını kaybetmiştir.²¹ Yine, 1877'de İstanbul'da 4.000 kişi salgından vefat etmiştir.²²

1. 1893 Yılı Kolera Salgını ve Eskişehir

1.1. 1893 Yılı Kolera Salgını

1893-1895 yılları arasında neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasını etkisi altına alan kolera salgını, 1892 yılında Kuzeybatı Hint eyaletlerinde ortaya çıkmış, buradan dünyanın birçok bölgesi-

17 A. Proust, *Le Cholera Étiologie et Prophylaxie*, G. Masson, Paris 1883, s. 229'dan aktaran İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 296, Ağustos 2018, s. 50.

18 *Pandemi*, dünya çapında veya oldukça geniş bir alanda yayılma gösteren ve çok sayıda insanı etkileyen salgın hastalıklar için kullanılan bir tabirdir.

19 Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, s. 32. En iyi bilinen pandemiler 1817, 1829, 1852, 1881 ve 1899 pandemileridir. Bkz. N. Sakaoglu, *a.g.m.*, s. 23.

20 Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Hizmetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1985, s. 1326.

21 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 28-31.

22 Nuran Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 129, (Eylül 1994), s. 14.

ne yayılmıştır. Hastalık hem Rusya üzerinden²³ hem de daha etkili olarak Hicaz'dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşmıştır.²⁴ Nitekim 1893 yılında Hicaz'da yaşanan salgın, o tarihe kadar ortaya çıkmış olan en büyük ve en şiddetli olanıdır. Bu salgında, değişik kaynaklarda farklı sayılar ortaya konulmakla birlikte, 30.000-40.000 civarında hastanın hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.²⁵

Osmanlı Hükümeti, Hicaz'daki tehlikenin farkına varmış ve salgının yayılmasını önlemek adına, İstanbul ile birlikte ülkenin pek çok yerinde birtakım tedbirler almıştır.²⁶ 1893 yazında, Osmanlı Hükümeti tarafından tüm vilayetlere hitaben bir uyarı emri gönderilmiştir. Emirde, koleranın Osmanlı topraklarının çevresinde kol gezdiği bu zamanda, hem şehirlerin temizliğine olağanüstü düzeyde dikkat edilmesi hem de ahalinin üzerine düşen temizlik ve sağlık ödevlerini yerine getirmesi hatırlatılmıştır. Salgın riskinden endişe eden hükümet, bu husus üzerine ciddiyetle eğilmiştir.²⁷ Fakat alınan tüm önlemlere rağmen hacıların taşıdığı kolera mikrobulunun, Anadolu topraklarına girmesine engel olunamamıştır. Nihayetinde hastalık, hemen hemen tüm Anadolu'ya yayılmış, 1893 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında İstanbul'a da ulaşarak salgına dönüşmüştür.²⁸

1893 yılı yazında, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere birkaç merkezde görülmeye başlayan salgın, 1894 yılında daha da etkili olarak Osmanlı Devleti topraklarını, özellikle Anadolu kıtasındaki kasaba ve köyleri, aylar boyunca hâkimiyet altına almıştır.²⁹ 24 Ağustos 1893-26 Nisan 1894 tarihleri arasında süren kolera salgınında sadece İstanbul'da (askerler de dâhil olmak üzere) 2.683 kişi koleraya yakalanırken, bunlardan 1.537'si (%57.2) hayatını kaybetmiştir. Hastalığı yenenlerin sayısı ise 1.146 (%42.8)'dir.³⁰

1.2. 1893 Yılında Eskişehir'de Kolera Salgını

XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'nun pek çok yerinde görülen kolera salgını, Eskişehir ve çevresini de etkisi altına almıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında idari olarak Hüdavendigâr Eyaleti Bilecik

-
- 23 1893 yazında kolera, İzmir ve daha sonra İstanbul'u istila etmeden evvel, Rusya'nın büyük kısmında etkili olmuştur. Bu nedenle Osmanlı makamları da Avusturya-Macaristan'a karşı olduğu gibi, bu ülkenin kolera bulunan mahallerinden karayoluyla gelenleri de Cisrimustafapaşa'da doktor muayenesine tabi tutmuştur. O sırada Odessa (Hocabey)'de zuhur eden hastalıktan dolayı da bu şehirden gelenlere 18 Temmuz'dan itibaren tıbbi muayene tatbiki başlatılmıştır. Bu sırada Moskova ve Petersburg'daki günlük vukuat ortalaması 10 civarında olup hastalık hafif seyretmiştir. Ancak Podolya ve Ural gibi eyaletlerde durum daha ciddi olmuştur. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 43.
- 24 1892-1895 salgını, Hindistan'da çok şiddetli hüküm sürmüştür ki ölenlerin sayısı 601.603'e ulaşmıştır. Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara 1996, s. 3.
- 25 1893 yılında Mekke, Medine ve Cidde'de 30.000 insan bu hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiştir. Bkz. Sinan Kunalalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (Çev. Münir Atalar), *OTAM*, Sayı: 7, Ankara 1996, s. 511. Osmanlı topraklarından olan Hicaz'da; 1881, 1882, 1883, 1890, 1891 ve 1893 yıllarında yedi defa kolera salgını yaşanmıştır. 1893 salgınında, değişik kaynaklarda farklı sayılar ortaya konulmasına karşın, 35.000-40.000 civarında hastanın hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. 1893 yılında hac görevini yerine getirmek için çok sayıda hacının bu topraklarda bulunuyor olması, hastalığın boyutunun ve ölüm oranının artmasında önemli bir etken olmuştur. Bkz. G. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, s. 61, 66-67.
- 26 Kevork Pamukciyan, "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 132, Aralık 1994, s. 13-14.
- 27 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 89-90.
- 28 K. Pamukciyan, *a.g.m.*, s. 15.
- 29 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 90.
- 30 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 188. Nuran Yıldırım'ın tespitine göre salgın, 16 Nisan 1894 tarihine kadar devam etmiştir. İstanbul'daki hastanelere getirilen hastalardan 734'üne kolera teşhisi konulmuş olup bu hastaların 485'i hayatını kaybetmiştir. Tespit edilen vakalar içinde ölüm oranı %67,4 olarak verilmiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, "1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 150, (1996), s. 53.

Kaymakamlığı'na bağlı olan Eskişehir³¹, ilk defa 1864 yılında çıkarılan ve 1867 yılında geniş bir alanda uygulanmaya başlanan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi³² ile Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlı bir kaza haline getirilmiştir.³³ İnönü ve Seyitgazi nahiyeleri de Eskişehir kazasına dâhil edilmiştir.³⁴ 1893 yılında aynı idari durumunu devam ettirmekle birlikte kaza dâhilinde 1 nahiye (Seyitgazi) ve 112 köy bulunmaktadır.³⁵

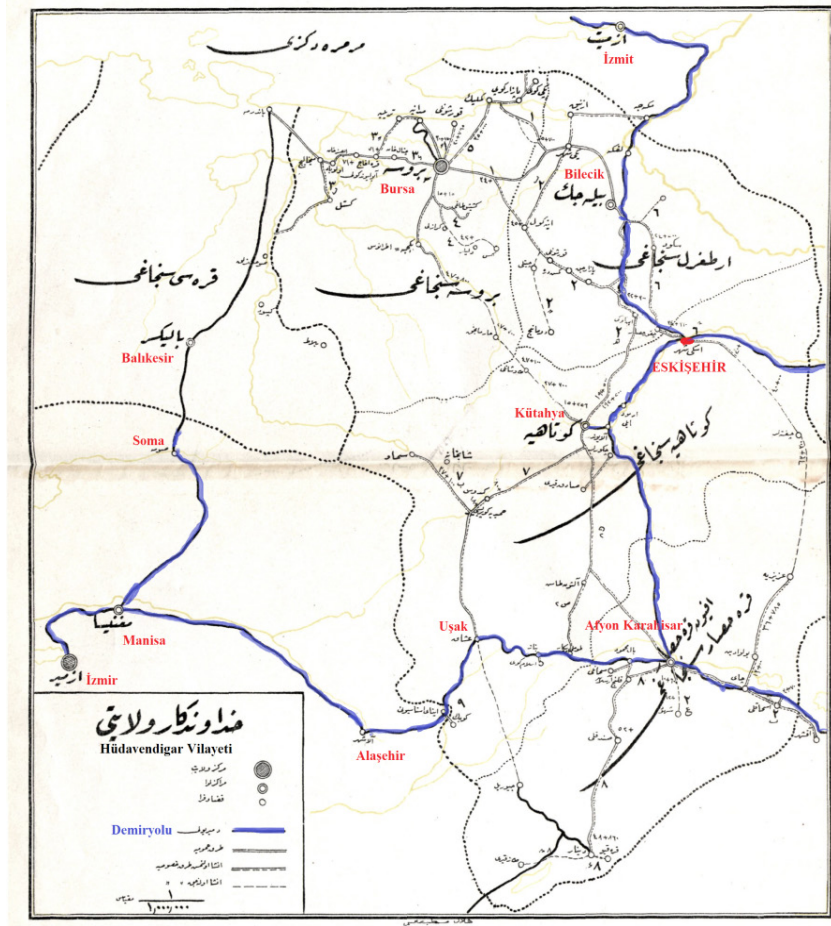
XIX. yüzyılda şehri gören bazı seyyahlar, buradan küçük, kirli bir kasaba olarak söz ederken bazıları ise nispeten büyük, canlı fakat pek mâmur bir yer olmadığını yazmıştır. Örneğin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde buraya gelen Charles Texier, şehrin uzaktan görünüşünün güzel olduğunu, evlerin üzerinden yükselen 7-8 minare görülebildiğini, biri evleri, diğeri çarşı ve hamamların bulunduğu ticaret yerlerini içine alan iki mahalleye ayrıldığını belirtmiştir.³⁶

1890'lı yıllara gelindiğinde Eskişehir'de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Anadolu demiryolu şirketi tarafından Alman sermayesi ile inşa edilen ve Haziran 1892'de İstanbul-Eskişehir,

-
- 31 1844-1845 yıllarında kaydı tutulan temettuât defterlerinde Eskişehir, *Hüdâvendigâr Eyaleti dâhilinde Bilecik Kaymakamlığı'na* bağlı bir kaza olarak gösterilmektedir. Örneğin Büğdüz Köyü'ne ait temettuât defterinde: "*Hüdâvendigâr Eyaleti mülhâkâtinden Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kazası'na tabî Büğdüz Köyü'nde mukîm ahalinin emlak, arazi ve temettautları mübeyyin defteridir*" ibaresi yer almıştır. Bkz. BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7834. Karapınar Mahallesi'ne ait temettuât defterinde ise: "*Hüdâvendigâr Eyaleti'nin havî olduğu kazalardan Bilecik Kaîmakamlığı dâhilinde kâin Eskişehir Kasabası mahallâtından Karapınar Mahallesi mukîm ahali-i İslâmın emlak, arazi ve temettautları mübeyyin defteridir*" ibaresi yer almıştır. Bkz. BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7858.
- 32 XIX. Yüzyılın ikinci yarısında yeni idari teşkilatlanmaya gidilmiştir. Nitekim 8 Ekim 1864 tarihinde *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*, bir ay sonra yani 7 Kasım 1864 tarihinde de *1864 Vilayet Nizamnamesi* yürürlüğe girmiştir. Türk idare tarihinin "isminde ilk defa "vilayet" lafzı geçen bu nizamnamesiyle idari taksimat yeniden oluşturulmuştur. Taslak olarak hazırlanan *1864 Vilayet Nizamnamesi*'nin aynı anda ülkenin tümünde uygulanması yoluna gidilmemiştir. Sadrazam Ali Paşa döneminde nizamnamenin tüm İmparatorlukta uygulanmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine 1867 yılında "*Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi*" ilan edilmiştir. Bu nizamname yeni bir metin değildir, diğer vilayetlerde de tatbik edilen ve çok küçük tadilatları dışında *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*'nin (ya da *1864 Vilayet Nizamnamesi*'nin) aynısıdır. Sonuç olarak 1864 Vilayet Nizamnamesi 1913 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatı"na kadar yürürlükte kalmıştır. Bu konularda detaylı bilgi için bkz. Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara 2007; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997; R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Cilt: I, (Çev. Osman Akınbay), İstanbul 1997; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2011.
- 33 Hüdavendigar Vilayeti; *Hüdavendigar, Ertuğrul, Germiyan veya Kütahya, Karahisar-ı Sahip* olmak üzere dört sancağa taksim edilmiştir. Kütahya Sancağı dâhilinde *Eskişehir* ile birlikte *Kütahya, Gediz, Uşak, Simav* kazaları bulunmaktadır. Bkz. Ali Tefvik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiye*, Cilt: III, İstanbul 1318, s. 249-256. "*Eskişehir, Kütahya Sancağı'nın kaza merkezlerinden birini teşkil etmektedir.*" Bkz. Ali Tefvik, a.g.e., s. 253.
- 34 Halime Doğru, "XIX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: II, Sayı: I, Eskişehir 1989, s. 191. 1885 yılında İnönü Nahiyesi, Ertuğrul Sancağı'nın Söğüt Kazası'na bağlanmıştır. Bkz. *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 12. Def'a, Vilayet Matbaası, 1303/1885, s. 346.
- 35 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 49. Sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893, s. 589. Eskişehir'in tarihi, idari, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Afa Yayınları, İstanbul 1992; Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", *DİA.*, Cilt: XI, İstanbul 1995, s. 398-401; İhsan Güneş- Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007; Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eğitim, Sağlık, Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları No: 89, Eskişehir 1991; Metin Menekşe, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir'de Sosyal ve Ekonomik Açından Meslekler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım 2013, 14 (Özel Sayı), s. 195-229.
- 36 "*Camilerin uzaktan görünüşü güzeldir; evlerin üzerinde yükselen yedi sekiz minare manzara hoş bir te-nevvü (çeşitlilik) hâsıl eder. Şehir, biri evlerin ve diğeri büyük çarşının ve hamamların bulunduğu ticaret yerleri olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Bunlar birbirine taştan bina edilmiş uzun birer rihim ile bağlıdır.*" Charles Texier, *Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), Cilt: II, Ankara 2002, s. 345; Y. Oğuzoğlu-F. Emecen, a.g.m., s. 400.

Kasım 1892'den itibaren de İstanbul-Eskişehir-Ankara demiryolu hattının işletmeye açılması, Eskişehir'in tarihsel gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur (Demiryolu hattı için bkz. Harita 2). Bu tarihten itibaren kentin ekonomik, sosyal, kültürel yapısı ile kent dokusunda büyük değişimler başlamıştır.³⁷

Harita 2: Hüdavendigâr Vilayeti Haritası³⁸

(Eskişehir ve Civarı, Demiryolu Güzergâhı)

Demiryolu ve cer atölyesinde çalışanlar “işçi” grubunu oluşturmuş ve yavaş yavaş “iş kültürü” gelişmeye başlamıştır.³⁹ Hatta Eskişehir, Ankara, Kütahya, Afyon gibi çevre vilayet ve kaza merkezlerinden çok daha gelişmiş işlek bir kent durumuna gelmiştir. Çevre köylerden gelen ürünün burada toplanması ve bu şekilde başlayan kırsal bölgeler ile kent arasındaki ilişki, kente ticaret merkezi konumunu da kazandırmıştır. Aynı zamanda gelişen ekonomik yaşam, tüccar ve esnafı da Eskişehir’e çekmiştir.⁴⁰

37 Ayla Efe, “Eskişehir’de 1893 Kolera Salgını”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, (2-4 Kasım 1998), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 271.

38 *Memâlik-i Osmaniyenin Taksimat-ı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita*, İstanbul Hilal Matbaası, t.y.

39 A. Efe, a.g.e., s. 271. “...(Eskişehir) civarında dahi denizköpüğü namıyla anılan bir çeşit taş madeni keşfolunmuştur ki civarında bulunan lületaşı madeninde 2.000’e yakın işçi çalışmaktadır. Bu taşın, Viyana’ya çok gönderilmekte ve orada fincan ve sigara ağızlığı gibi edavât imal olunmaktadır.” Bkz. Ali Tevfik, a.g.e., s. 253.

40 A. Efe, a.g.e., s. 272.

1890'lı yıllar, demiryolu hattının döşenmesinin yanı sıra Balkanlar ile Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçlere⁴¹ ev sahipliği yapılması nedeniyle de Eskişehir'in gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Eskişehir, bu dönemden itibaren nüfus bakımından da büyük bir gelişme göstermiştir.⁴² Nitekim 1844-45 yıllarında kazanın tahmini nüfusu 13.880 olarak hesaplanırken⁴³, Karpat'ın vermiş olduğu 1881/82-1893 Osmanlı genel sayımında 58.395 kişi olarak gösterilmiştir.⁴⁴ Kazanın nüfusu, 1893 yılına ait Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi'nde 31.556 erkek ve 29.414 kadın olmak üzere toplam 60.970 kişi⁴⁵; 1894 yılına ait Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi'nde ise 30.866 erkek ve 29.318 kadın olmak üzere 60.184 kişi⁴⁶ olarak verilmiştir. Dolayısıyla 1890'lı yıllarda nüfusta önemli bir artış meydana gelmiştir.⁴⁷

Demiryolunun inşasıyla başlayan bütün bu olumlu gelişmeler, kolera gibi salgın hastalıkların yayılması için de uygun ortamı sağlamıştır. Nitekim 1893 yılı yaz aylarında görülmeye başlayan kolera salgını, İzmir, Trabzon, Amasya, Tokat ve çevresi ile birlikte Eskişehir ve Kütahya havalisinde de aralıklarla etkili olmuştur. 1894 yılına gelindiğinde Anadolu'nun tüm vilayetlerinde kendini gösteren ve on binlerce insanın yaşamını yitirmesine sebep olan salgın, yine Eskişehir'i de sarsmıştır.⁴⁸ 1894 yılının Ağustos ayı başında Eskişehir'e gelen Sıhhiye Müfettişi Doktor Vitalis Efendi ile Sıhhiye Tabibi Mustafa Şükrü Efendi, şehirdeki dört şüpheli hastanın koleraya yakalandığını tespit etmişlerdir. 4 Ağustos 1894 tarihinden itibaren de Eskişehir yolcularının İnönü'de karantinaya tabi tutulmalarına karar verilmiştir.⁴⁹ Bundan sonra gerekli sıhhi tedbirlerin bir kat daha artırılması ve Eskişehir'den çıkacak ahalinin İnönü'nde karantina bekletilmeksizin hiçbir yere salıverilmemesi istenmiştir.⁵⁰ 1894 yılı salgını şehirde yaklaşık bir buçuk ay etkili olmuştur. 1895 yılında ise havalının ısınmasıyla birlikte Adana ve havalisinde ortaya çıkan salgın⁵¹, zamanla

-
- 41 Eskişehir'e yapılan göçler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Engin Kırılı, *19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001. Rumeli muhacirlerinin şehre iskânı nüfusu arttırmış, fizikî gelişmeyi desteklemiş ve ova tarafında yeni mahalleler kurulmuştur. Bkz. Y. Oğuzoğlu-F. Emecen, *a.g.m.*, s. 400.
- 42 Selahattin Önder, "2 Nolu Şer'iyye Sicili Işığında 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I*, Eskişehir 2001, s. 249.
- 43 1844-45 yıllarına ait Eskişehir Kazası Temettuât Defterleri'nden hareketle yapılan bir çalışmada, 26 köyde 1.843 hane ve 5 mahallede 933 hane olmak üzere toplam 2.776 hanenin kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Bu hane sayısı Ömer Lütfi Barkan'ın kabul ettiği "5" katsayısı ile çarpıldığında kazanın tahmini nüfusu; 4.665 kişiden oluşan mahalle nüfusu ve 9.215 kişiden oluşan köy nüfusu olmak üzere toplam 13.880 olarak hesaplanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Metin Menekşe, "1844-1845 Yıllarında Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinin Nüfusuna Dair Bazı Bilgiler", *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, Cilt: V, Sayı: 31, 2018, s. 4545-4559.
- 44 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 278-279.
- 45 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 316.
- 46 *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 21. Def'a, Vilayet Matbaası, 1312/1894, s. 370.
- 47 1893 yılına göre 1894 yılında nüfusta az da olsa bir düşüş yaşanmıştır. Bunda 1893-1894 yıllarında meydana gelen kolera vukuatlarının da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bu yıllar, aynı zamanda Eskişehir'de kolera'nın etkili olduğu yıllardır.
- 48 Nitekim 2 Ağustos 1894 tarihli belgede; *koleranın Ankara, Seferihisar ve Kütahya'ya doğru yayıldığı ve bunun üzerine İnönü'de bir sıhhiye kordonu oluşturulduğu* bilgisine yer verilmiştir. Bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 711, Gömlek No: 1, 29 Muharrem 1312/2 Ağustos 1894. 7 Ağustos 1894 tarihli belgede ise; *Sivrihisar, Eskişehir ve Ankara'da etkili olan kolera salgınından dolayı gerekli tedbirleri almak üzere tathir memurlarının bölgeye gönderildiği* belirtilmiştir. Bkz. BOA., DH. MKT., Dosya No: 268, Gömlek No: 66, 4 Safer 1312/7 Ağustos 1894.
- 49 *Hüdâvendigâr*, Sayı: 1601, 27 Temmuz 1310/8 Ağustos 1894.
- 50 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 305, Gömlek No: 31, 24 Temmuz 1310/5 Ağustos 1894.
- 51 26 Mayıs 1895 tarihli belgede; *Tarsus ve civarında zuhur eden koleradan dolayı giriş çıkış yapanların karantinaya konulması ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınması* bildirilirken, 3 Haziran 1895 tarihli belgede ise; *Tarsus'ta zuhur eden kolera hakkında fevkalade dikkatli olunması* istenmiştir. Belgeler için sırasıyla bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 564, Gömlek No: 2, 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895; BOA., İ. HUS.,

Kayseri, Maraş, Adıyaman ve Halep dolaylarına, ardında da evvelki yıl olduğu gibi Sivas, Konya, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetlerine kadar ulaşarak kendini tekrar göstermiştir.⁵²

Çalışma dâhilinde ele alınan 1893 yılı kolera salgını, Eskişehir’de her ne kadar hafif ve kısmi surette etkili olsa da Ankara ve İstanbul gibi çevre vilayetleri de tehdit eder hale gelmiştir. Daha önceki acı tecrübelerden dolayı da paniğe neden olmuştur. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla biran önce gerekli tedbirlerin alınmasına çalışılmıştır.

1893 yılında Eskişehir’de etkili olan salgın ile ilgili incelenen arşiv belgelerinde koleranın yanı sıra; illet, illet-i malûme⁵³ veya daha basit anlamda şüpheli hastalık⁵⁴ gibi isimlere yer verilirken, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde de şüpheli hastalık⁵⁵ ismi kullanılmıştır. Salgına yakalananlar için de musâb⁵⁶ tabirinin kullanıldığı görülmektedir.

1.2.1. Kolera Hadisenin Ortaya Çıkışı ve Şehirdeki İlk Uygulamalar

1893 yılında Eskişehir’de kolera vakaları, ilk olarak 12-13 Ekim günlerinden itibaren görülmeye başlamıştır. Nitekim 16 Ekim 1893 tarihli arşiv belgelerinde; “Eskişehir’de üç dört günden beri görülmekte olan birkaç şüpheli hastanın koleraya musab olduklarının mahalli doktorlar tarafından da tasdik olunduğu...”⁵⁷ bilgisine yer verilmiştir. Eskişehir’de bulunan Sıhhiye Doktoru Süleyman Gazale Efendi de, illetin Asya Kolerası olduğunu ve 13 Ekim 1893 tarihinden itibaren etkisini gösterdiğini bildirmiştir. Nitekim 18 Ekim 1893 tarihine kadar da 8 kişinin vefat ettiğini, 17 kişinin de hâlâ müşahede altında olduğunu haber vermiştir.⁵⁸

Bu dönemde Eskişehir Kaymakamı Mehmed Hayri Bey⁵⁹ dir. 23 Kasım 1890 tarihinde⁶⁰ gö-

Dosya No: 38, Gömlek No: 9, 9 Zilhicce 1312/3 Haziran 1895.

52 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 456.

53 Belge örnekleri için bkz. *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1*, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893; *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8*, Lef: 6-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893; *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10*, Lef: 5-2, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

54 *BOA, İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16*, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2*, Lef: 6-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

55 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893; *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

56 *Musâb, musâbîn*: Bir kötülüğe yakalanan, bir hastalığa tutulan. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, s. 685.

Musap-Musâb: belâya, felâkete, musîbete uğramış, duçar olmuş demektir. Örneğin;

“Görenek hem yalnız Çin’de mi salgın? Nerde!//Hep musâb âlem-i İslâm o devasız derde” (Mehmet Âkif)

“Musâb olan yalnız ailen midir? Heyhat!// Biraktın arkada binlerce hânümanı yetim” (Mehmet Âkif)
Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 854.

57 *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1*, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; *BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66*, Lef: 1-1, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; *BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52*, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

58 *BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1*, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

59 *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, 20. Def’a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 179. Mehmed Hayri Bey, 1279/1862 senesinde Piriştine kasabasında doğmuştur. Ulemadan Salih Efendi’nin oğludur. Manastır Mekteb-i İdadi-i Askeri’de öğrenim görmüş, mekteb-i idadi ve harbiye-i şahanede bulunduğu sınıflarda derecelere girmiştir. Türkçe ve Fransızca konuşup yazmıştır. Bkz. *BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 42, Gömlek No: 337*; Filiz Anadol, *Kemâl Paşazâde Saîd Bey/Terâcim-i Ahvâl-i Muâsırîn*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2004, s. 85.

60 10 Rebiulahir 1308/23 Kasım 1890 tarihinde Eskişehir kaymakamlığına tayin edilmiştir. Kaymakamlığı esnasında şehrin bayındırlığı için çalışmıştır. Cadde ve sokakları düzenlemesi, yeniden ve tamiren kaldırım, lağım ve kabristan duvarı inşa ve mesarif-i ikadiyesi karşılığı tedarikle sokakları ışıklandırmak için

reve başlayan Mehmed Hayri Bey, salgın süresince merkezi yönetimle sürekli irtibat halinde olmuş ve şehirdeki gelişmeleri çok geçmeden merkeze iletmiştir. Nitekim salgının ilk günlerinde göndermiş olduğu bir telgrafta, koleradan 18 hasta olduğunu ve 9 kişinin de vefat ettiğini haber vermiştir.⁶¹ Yine, 18-19 Ekim günlerinde yaşanan kolera vakalarında 29 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 15 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir.⁶² Dolayısıyla 13-19 Ekim tarihleri arasında koleranın etkisini giderek artırdığı ve önemli kayıplara neden olduğu anlaşılmaktadır.

Eskişehir’de 13 Ekim 1893 tarihinden itibaren görülmekte olan birkaç şüpheli hastanın koleraya yakalandıkları mahalli doktorlar tarafından da tasdik edilmesi üzerine, hastalığın görüldüğü evlerin biran önce kordon altına alınması gerekli görülmüştür. Fakat bunun için mevcut zabıta nefe-rinin sayısı yeterli bulunmamıştır. Dolayısıyla bölgede bulunan bir bölük piyade ve bir bölük süvari askerinden lüzumu kadarının kordonların muhafazasına tayin edileceği İzmit Kumandanlığı’ndan bildirilmiştir. Ayrıca şehirde askeri hastane ile tıbbi eczanın de mevcut olmadığı kumandanlıktan haber verilmiştir.⁶³

İzmit Kumandanlığı’ndan verilen bu bilgiler üzerine Sadaret’ten Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafta, şehrin uygun bir mahallinde kolera hastalığına mahsus olmak üzere geçici bir hastane oluşturulması ve İstanbul’dan iki doktor ile lüzumu kadar tıbbi eczanın bölgeye gönderilmesi emredilmiştir. Aynı zamanda mahalli doktorlar marifetiyle gerekli sıhhi tedbirlerin alınmasına çalışılması ve bu hususta daha ne yapılmak lazım geliyorsa Eskişehir’deki Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu’nca yerine getirilmesi istenmiştir.⁶⁴

Eskişehir’de kolera salgını ortaya çıkması üzerine İstanbul’daki Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu, şehirdeki koleraya karşı alınacak önlemleri saptamak üzere toplanmış ve konuyu müzakere etmiştir. Neticede alınan kararları içeren bir mazbata⁶⁵ hazırlanarak 17 Ekim 1893’te Eskişehir’deki görevlilere gönderilmiştir.⁶⁶

Alınan kararlarda ilk dikkat çekilen husus, hasta olanların ve o evde bulunan diğer kişilerin dışarıyla bağlantılarının kesilmesi olmuştur. Çünkü bu önlemin İstanbul’daki salgında çok faydası görülmüş olduğundan bu konuya fevkalade dikkat edilmesi istenmiştir. Tüketilmesi sakıncalı olan sebze ve meyve gibi şeylerin men edildiği de Eskişehir Kaymakamlığı’ndan bildirilmiş olup işbu uygulamanın devam ettirilmesi gerektiği belirtilerek diğer alınması gereken önlemler de şu şekilde

---

iki yüz elli fener ile temizlemek için beş adet temizlik arabası teşkil etmiştir. Şimendifer istasyonundan şehre son kısım şoseyi nafia bütçesinden tesisat oluşturarak ve kazada vaki geçit olan köprüyü yeni tarzda tamir ve iki tarafı imar ederek bir tarafına belediye için bahçe tesis ettirdiği ve köprünün dışında nehir kenarında maarif adına 13 dükkanla odayı akar inşa etmiş ve şehirde muntazam bir çarşı oluşturmuştur. *BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 80, Gömlek No: 5; F. Anadol, a.g.t., s. 85-86.*

61 *BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.*

62 *BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.*

63 *BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 1-1, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.*

64 *BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.*

65 Komisyon tarafından düzenlenen mazbatada imzası bulunan görevliler şu şekildedir: Teftiş-i Umur-ı Sıhhiye İnsaniye Komisyonu Azasından Mirliva, Meclis-i Sıhhiye Azasından Ahmed Ragıb, Şehremaneti Mektubçusu Mehmed Emrullah, Sertabip Hazret-i Şehriyari Madruyeni?, Şehremini ve Hıfzıssıhha -i Umumiye Komisyonu Reisi İsmail Razvan, Birinci Daire-i Belediye Etbasından Mehmed Cemal (Bugün bulunmadığı), Daire-i Sedese Etbasından Marko Seyan Karapet, Meclis-i Emanet Azasından Mustafa, Zabtiye Nezareti Muhasebecisi Mahmud Aziz ve Komisyon-ı Mezkur Azasından Lefter. Mazbata için bkz. *BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.*

66 *BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.*

sıralanmıştır:

“Hastalık zuhur eden mahallin mükemmel bir surette dezenfekte edilmesi,

Hastaya bakacak kişiden başkasının hastanın yanına bırakılmaması,

Hastaya bakacak kişinin dahi hastanın yanından çıktıkça kendisini dezenfekte etmesi,

Salgına yakalanan hastaların ve buldukları mahallerin her gün birkaç kere doktorlar tarafından muayenesiyle fennen ve ihtiyaten ne yapılmak gerekirse ise bunun icra edilmesi,

Helalar ve lağımlar hastalığın yayılmasına pek ziyade hizmet edecek olup böyle küçük kasabalarda düzenli lağım dahi olmayacağından ve daha çok üzerleri açık çukurlardan ibaret olacağından bu konuya fevkalade dikkat gösterilerek helalara ve lağımlara günde birkaç defa sönmemiş kireç tozu ve sair tıbbi ecza döktürülmesi ve bunun muhafazasına itina gösterilmesi,

Dışarıya açık olan lağımların mümkün olabildiği kadar üzerlerinin kapatılması,

Hasta olanların kullandığı elbise ve sair eşyaların dezenfekte edilmesi ve bunlardan temizlenmesi mümkün olanların kaynamış suyla temizlenmesi, temizlenmesi mümkün olmayanların ise yakılması,

Hasta vücudundan çıkan kan, irin, balgam gibi şeylerin itinayla temizlenmesi,

Hasta vefat ettiğinde gasilden sonra kefeninin binde bir nispetinde aksülümen⁶⁷ mahlulüyle ıslatılması,

Gasil esnasında temizliğe dikkat edilmesi, tabut ile kapağının içinin katranla güzelce sıvatılması ve vefat edenin bu şekilde kabre götürülmesi,

Kabre götürenlerin dahi gayet itina ve dikkatle dezenfekte edilmesi,

Kabrin yaklaşık iki arşın derinlikte kazdırılarak altına bolca sönmemiş kireç tozu döküldükten sonra tabutun yerleştirilmesi,

Tabutun üzerine dahi yine bolca sönmemiş kireç tozu döktürülüp ondan sonra toprakla örtülmesi,

Gasilde yer alanların dezenfekte edilmeden serbest bırakılmaması”,

gibi hususlara itina gösterilmesi istenmiştir. Bu hususlara itina gösterildiği takdirde de salgının etkisinin azaltılacağı ifade edilmiştir.⁶⁸

Eskişehir Kaymakamlığı, ayrıca, Ankara, İstanbul ve diğer mahallerden her gün birçok kişinin gelmekte olduğuna ve bunlardan dolayı da izdiham meydana geldiğine işaret etmiştir. Dolayısıyla alınan kararlar içerisinde bu konuya da dikkat edilmesi gerektiği belirtilerek gelen yolcuların mümkün merteye izdiham olmayan mahallerde ikametlerinin sağlanması; evlerde ve otellerde içilmek

67 Bağırsak kurtlarının tedavisinde kullanılan, zehirli, beyaz toz halindeki cıva klorür, ak sülümen, süblime. Bkz. İ. Ayverdi, *a.g.s.*, s. 1140. 1893 kolera salgınında başlayan dezenfeksiyon uygulamalarıyla birlikte İstanbul’da, koleraya yakalananlardan bazılarının padişahın emri üzerine elbiselerinin yanı sıra yüzlerinin de sülümen ve asit fenik ile temizlendiği ve zehirlenip ölenler olduğu yolunda şayialar dolaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine sıhhiye ve zaptiye nezaretleriyle şehremanetinden söylentilerin doğru olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Yapılan tahkikatta, tahaffuzhanelerde suyla karıştırılıp kullanılan *yüzde beşlik asit fenik ile binde birlik aksülümenin*, pülverizatörler ile insanın yüzüne ve gözüne gelse bile bir etki yapmayacağına fennen sabit olduğu, ayrıca bu maddelerin eşyadan başka insan vücudunda kullanılmadığı anlaşılmıştır. Bkz. Nuran Yıldırım, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar: “Karantina İstemezük!””, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 150, Haziran 2006, s. 25.

68 *BOA.*, *Y. A. HUS.*, *Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; BOA.*, *A. MKT. MHM.*, *Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.*

üzere kaynatılmış su kullanımının teminat altına alınması ve ahalinin de bu usule riayet etmesi gerektiği bildirilmiştir. Aynı zamanda şehirde işsiz güçsüz kişiler var ise onların da tıbbi tedbirlere tabi olmak üzere memleketlerine iadeleri istenmiştir. Ayrıca bu hastalığın, Aydın Vilayeti'nin Denizli Kazası tarafından mı yoksa İzmit treniyle buradan mı intikal ettiğinin bilinmesi de çok önemli görülmüştür. Dolayısıyla bu hususun da iyi bir şekilde tahkik edilerek merkeze bildirilmesi ve ilk hasta olan şahsın kimlerle yakınlığının, ne gibi şeyler yiyip içtiğinin ve nerelere gidip geldiğinin mükemmel surette öğrenilmesi kaymakamlıktan istenmiştir.⁶⁹

Kolera salgını ile mücadele edildiği bu dönemde Eskişehir Sıhhiye Müfettişliği görevini, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallim Muavini ve Tabib Kolağası Marko Efendi yapmaktadır. Marko Efendi, Eskişehir'e on üç saat mesafede bulunan, Seyitgazi Nahiyesi'ne⁷⁰ bağlı Bardakçı Köyü'nde şüpheli hastalıktan 7 kişinin 24 saat içinde vefat ettiğini ve bundan başka birinin de hasta olduğunu haber almıştır. Bunun üzerine ilgili durum şehirdeki Sıhhiye Komisyonu'nca hemen müzakere edilmiş ve belediye doktoru ile birlikte lüzumu kadar tıbbi alet aynı günün akşamı köye gönderilmiştir.⁷¹ Ayrıca Marko Efendi, hastalığın, özellikle Kütahya'ya inşa edilmekte olan demiryolu hattında çalışan amele arasında daha çok görüldüğüne dikkat çekmiştir. Dolayısıyla salgının her taraftan şehre sirayet ettiğini belirterek Eskişehir'e karşı özellikle Kütahya tarafında bir kordon teşkil edilmesini gerekli görmüştür.⁷²

Şehirdeki sıhhi tedbirlerin biran önce alınması için doktor ihtiyacının karşılanmasına yönelik adımlar atılmıştır. İlk olarak 18 Ekim 1893 Çarşamba günü Yanko Efendi ile birlikte Tabip Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi şehre gönderilmiştir. Daha sonra Sıhhiye Nezareti'nden bir tabip daha bölgeye sevk edilmiştir. Yine, Karesi Sancağı'nda bulunan tabiplerden İспенçyaryan ve

69 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

70 1893 yılında Eskişehir'de salgın devam ederken 19 Ekim'de şehrin güneyinde bulunan Seyitgazi kasabasında da kolera vakaları ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ciddi bir salgına dönüşmemiş ise de Seyitgazi ve çevresinde bir dönem paniğe neden olmuştur. Bkz. M. Ayar, a.g.e., s. 128. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 31 Ekim 1893 tarihli haberine göre, 29 Ekim 1893 tarihinde Seyitgazi'nin Bardakçı Köyü'nde 6 kişi daha hastalığa yakalanmış ve yirmi saat zarfında bunlardan 2 ve eski hastalardan 2 kişi olmak üzere 4 kişi vefat etmiştir. Bunun üzerine Yüzbaşı Süleyman Efendi, gerekli sıhhi malzeme ile birlikte Bardakçı Köyü'ne gönderilmiştir. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893. 3-4 Kasım 1893 günleri arasında icra edilen resmi tahkikat neticesinde, Seyitgazi Nahiyesi'nin Bardakçı ve Arabvıran köylerinde yeni bir kolera vukuatının yaşanmadığı ve nahiyenin diğer taraflarında da genel sıhhi durumun iyi olduğu anlaşılmıştır. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893. 6 Kasım 1893 tarihinde verilen bilgide ise, 4 Kasım'da Bardakçı Köyü'nde bir kişinin vefat ettiği, Arabvıran Köyü ile demiryolu amelesinde dört gündür yeni vukuatın yaşanmadığı, sadece amele içerisinde eski hastalardan birinin vefat ettiği bildirilmiştir. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4604, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893. Bundan sonraki tarihlerde tespit edilen haberler ise şu şekilde verilebilir: 5 Kasım'da Bardakçı Köyü'nde 1 kişinin hasta olduğu ve 1 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4605, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893. 10 Kasım saat 11'den 11 Kasım saat 11'e kadar Seyitgazi'nin Bardakçı Köyü'nde 3 kişinin hasta olduğu ve eski hastalardan 2 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4609, 2 Teşrinisani 1309/14 Kasım 1893. 11 Kasım saat 11'den 12 Kasım saat 11'e kadar Seyitgazi'nin Arabvıran Köyü'nde eski hastalardan 2 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4610, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893. 12 Kasım saat 11'den 13 Kasım saat 11'e kadar; 13 Kasım saat 11'den 14 Kasım saat 11'e kadar ve 14 Kasım saat 11'den 15 Kasım saat 11'e kadar Seyitgazi Nahiyesi'nde bir vukuat olmadığı bildirilmiştir. Sırasıyla bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4611, 4 Teşrinisani 1309/16 Kasım 1893; *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4612, 5 Teşrinisani 1309/17 Kasım 1893; *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4613, 6 Teşrinisani 1309/18 Kasım 1893. Bu tarihlerden sonra da 1893 yılı içinde herhangi bir vukuata rastlanmamıştır. Fakat 1894 yazında etkili olan kolera, alınan önlemlere rağmen 21 Temmuz 1894'ten itibaren Seyitgazi'nin köylerine ulaşmıştır. 7 Ağustos'a kadar bu çevrede etkili olan salgın, 50'nin üzerinde vukuata ve 40'a yakın ölüme neden olmuştur. Bkz. M. Ayar, a.g.e., s. 130.

71 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 6-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

72 BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

İsak Efendilerin de orada işleri kalmadığından hemen Eskişehir'e gönderilmeleri Hüdavendigâr Vilayeti'ne yazılmıştır.⁷³ Buna istinaden 22 Ekim'de Vali Ahmed Münir Paşa⁷⁴ tarafından verilen cevapta, İspençyaryan ve İsak Efendilerin yol masrafları karşılanmak üzere biran önce gönderilmelerinin Karesi Sancağı'na yazıldığı, vilayet merkezine ulaştıklarında da hemen Eskişehir'e sevk edilecekleri bildirilmiştir.⁷⁵

Eskişehir Kaymakamı Hayri Bey, Yanko Efendi ve Tabip Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi'nin 18 Ekim Çarşamba gecesi şehre ulaştıklarını ve 19 Ekim Perşembe günü akşamına kadar da şehirdeki salgın üzerine çalıştıklarını bildirmiştir.⁷⁶ Aynı gün, kendilerine yardımcı olmak üzere mahallinden de bir Sıhhiye Komisyonu teşkil edilmiştir. Daha sonra şehir, dört daireye taksim edilerek her birine birer doktor ile lüzumu kadar görevli tayin edilmiştir. Bunlar, merkezi eczanelerde geceli gündüzlü bekleyip hastalığa yakalananların ertelenmeksizin tedavi altına alınması için gerekli önlemleri almışlardır.⁷⁷ Aynı zamanda doktorlar tarafından verilen ilaç reçetelerinin eczanelerde saklanması, reçetelerin hangi doktor tarafından verildiğine dair defter tutulması, hastanın tedavisi ve ev halkının bundan memnun olup olmadığı hakkında soruşturma yapılacak doktorun isminin resmi makamlara bildirilmesi istenmiştir.⁷⁸

Kordon altında bulunan evlerin özellikle tayin olunan memurlar vasıtasıyla günlük ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Hastane görevlilerinin, evlerin dezenfeksiyon (tathirat ve tanzifat)⁷⁹ muamelesine dikkatle yaklaşmaları sağlanmıştır. Temizlik ve sıhhi konularda evler ve bu evlerde yaşayanlar günlük muayeneye tabi tutulmuştur. Bütün bu sıhhi tedbirlerin uygulanmasına itinayla devam edileceği de kaymakamlıktan bildirilmiştir.⁸⁰

Bir taraftan gerekli önlemlerin alınması için girişimler devam ederken diğer taraftan, özellikle 19 Ekim 1893 tarihinde, Eskişehir'de 18 kişinin hasta olduğu ve 9 kişinin de vefat ettiği haber alınmıştır. Dolayısıyla koleranın orada artması, uygulanması tavsiye edilmiş olan sıhhi tedbirlerin icra edilmemiş olduğunu gösterdiği ve bunun kimin tarafından, ne sebeple ertelendiği sorulmuştur. Ayrıca hastalığın daha fazla çoğalmasını ve etrafa yayılmasını biran evvel engellemek için daha önce irade-i seniyyede belirtilen hususların tamamen icrasının gerekli olduğu bir kez daha vurgulanmıştır.⁸¹

Konuyla ilgili olarak Eskişehir Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafta, İstanbul'dan Eskişehir'e gelen doktorların yanlarında getirmiş oldukları tıbbi malzeme içerisinde dezenfeksiyon aletinin bulunmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle de bir süre doktorların, tayin edilen memurların ve belediye görevlilerinin hastaların yanlarına yaklaşmadıkları, ilaçlamayı yapamadıkları ve dolayısıyla

73 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 5-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

74 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 49. Def'a, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893, s. 582.

75 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 9-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

76 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 11-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

77 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

78 A. Efe, a.g.e., s. 266.

79 Dezenfekte, dezenfeksiyon yerine bazen "tathirat ve tanzifat" terimleri de kullanılmıştır. Tathirat: Temizlik; Tanzifat: Belediyece yaptırılan temizlik işleri demektir. Nitekim 18 Kasım 1893 günü merkezden dahiliye, sıhhiye, zaptiye nezaretleri ile şehremanetine birer yazı gönderilerek, "dezenfekte etmek" tabirinden temizliğin kastedildiği, halk "dezenfekte ve dezenfeksiyon" gibi tabirlere alışık olmadığından, bu tabirlerin birtakım olumsuz yorumlara neden olduğu dile getirilerek, bundan böyle bu tabirler yerine "tathir ve tanzif" gibi kelimeler kullanılması istenmiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar", s. 25.

80 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

81 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

hastalığın yayılmasının engellenemediği ifade edilmiştir. İlgili aletin temin edilmesi hususunda da sıhhiye memurlarınca kaymakamlığa müracaatta bulunulmuştur.⁸²

Tabip Kolağası Marko Efendi ve Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi tarafından yapılan müracaatta, pülverizatör aletinin eksikliğine dikkat çekilmiştir. Gerekli sıhhi tedbirlerin alınması için pülverizatör tedarik edilmesinin önemli olduğu vurgulanmış ve biran önce gönderilmesi talep edilmiştir.⁸³ Nitekim mikroorganizmaların sebep olduğu salgın ve bulaşıcı hastalıklar, hava, su, yiyecekler, giysiler ve ev eşyaları vasıtasıyla yayılıp genişlediğinden bu ortamları dezenfekte etmek üzere çeşitli yöntemler ve araçlar geliştirilmiştir. Havanın temizlenmesi için pülverizatörler, içme suları için filtreler, giysiler ve ev eşyaları için ise etüv makineleri⁸⁴ tasarlanmıştır.⁸⁵ Bunları bilen Eskişehir'deki doktorlar da mikropların kırılması için gerekli ilaçlamayı sağlayacak en önemli alet olan pülverizatöre işaret etmişlerdir. Aksi halde hastalığın çevreye sirayet etmesinin engellenemeyeceğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine ilgili husus önce Dâhiliye Nezareti'ne, daha sonra da Sıhhiye Nezareti'ne yazılmıştır.⁸⁶ En nihayetinde Sadaret tarafından Bahriye Nezareti'ne gönderilen yazıda, talep edilen iki adet pülverizatörün mahalline biran önce gönderilmesi emredilmiştir.⁸⁷

Resim 1: Solda Sırtında Kimyasal Dezenfektan Dolu Pülverizatörüyle, Sağda Resmi Üniformasıyla Tebhirhane Memurları⁸⁸

82 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 11-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

83 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 1-2, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

84 Etüv; 1) Eşyadaki mikropları veya ufak böcekleri basınçlı buharla öldürmeye yarayan kazandır. 2) Belirli bir sıcaklığı devamlı olarak muhafaza etmek suretiyle kurutma, su kaybettirme, mikrop üretme vb. işlerde kullanılan kapalı cihazdır. Bkz. İ. Ayverdi, *a.g.s.*, s. 359. Etüv (tebhir) makinesi; tebhirhanelerde bulunan, bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüme açılan, iki kapağı bulunan, bulaşık eşya ve elbiselerin 110 derece buharla dezenfekte edilip kurutulduğu makinelerdir. Salgınlara tedbir olarak bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin eşya ve giysilerinin basınçlı su buharıyla ve salgın hastalıkların görüldüğü ev ve işyerleri gibi mekânları kimyasal maddelerle temizleyen kurumlar olarak “tebhirhaneler” kurulmuştur. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 319-322.

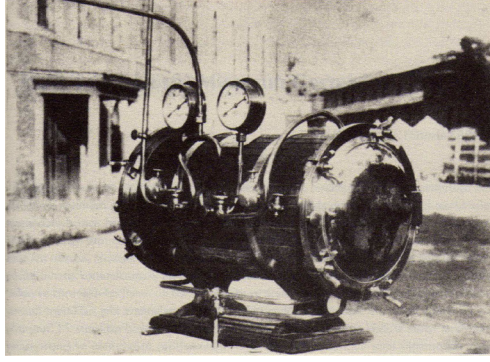
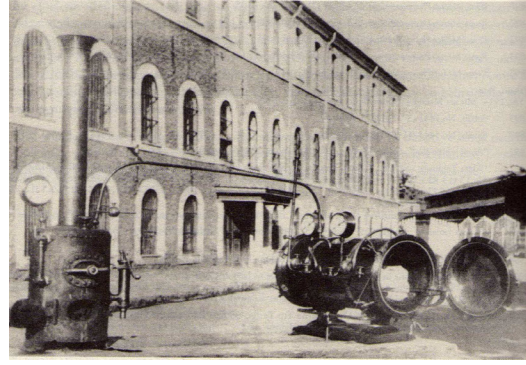
85 Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri (22-23 Mayıs 2003)*, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 421. Pülverizatör: günümüzde daha çok tarımsal faaliyetlerde kullanılan ve sıvı ilaçları püskürtmeye yarayan alettir. Mikropların dezenfekte edilmesi amacıyla ilaçlama yapmak için salgın dönemlerinde kullanılan en önemli araçlardandır.

86 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 1-2, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

87 BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

88 N. Yıldırım, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar”, s. 22.

Resim 2: Etüv Makinesi⁸⁹Resim 3: Etüv Makinesi ve Su Kazanı⁹⁰

Eskişehir Kaymakamlığı'ndan gelen talep üzerine 18 Ekim Çarşamba günü, iki adet pülverizatör ve lüzumu kadar tıbbi ecza, bölgeye tayin edilen doktorlar ile birlikte mahalline gönderilmiştir. Fakat bunlar yetersiz kaldığından iki büyük pülverizatör daha talep edilmiştir. Bununla ilgili olarak Bahriye Nezareti'nden verilen cevapta, Tersâne'de hâlihazırda pülverizatör kalmadığı, Bahriye Fabrikası'nda imal edilmekte olanlardan iki tanesinin işleminin bitmesiyle birlikte hemen gönderileceği bildirilmiştir.⁹¹

Eskişehir'e iki adet pülverizatör gönderildiğinin Kaymakam Hayri Bey tarafından da doğrulanması üzerine, bunların durumu hakkında kendisinden bilgi talep edilmiştir. Buna cevaben kaymakamlıktan gönderilen yazıda, şehirde iki adet pülverizatör bulunduğu, fakat bu makinelerin ihtiyaca yeterli olmadığı ve fabrikaya sipariş verilmesi durumunda da yaklaşık 25 günde ancak buraya teslim edilebileceği bildirilmiştir. Alınan bu bilgi üzerine Bahriye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Bahriye Fabrikası'nda hâlihazırda pülverizatör olup olmadığı sorulmuştur. Nezaretten verilen cevapta ise, 5 tanesinin imal edilmekte olduğu ve iki tanesinin de mahalline gönderileceği ifade edilmiştir.⁹²

Eskişehir'de pülverizatör aleti ile dezenfeksiyon icrasını gerçekleştirmek için de doktor ihtiyacı söz konusu olmuştur. Bunun üzerine Hıfzıssıhha Başmüfettişi Mirliva Bonkowski Paşa'nın⁹³

89 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/8; Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı", s. 429.

90 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/9; Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı", s. 429. Geneste ve Herscher sabit etüvü; buhar üreten bir su kazanına bağlı, madenden yapılmış iki tarafı silindir şeklinde yatay olarak kullanılan bir kazandır. Her iki tarafında kirli ve temiz olmak üzere birer kapak ve içinde dezenfekte edilecek eşyanın yerleştirildiği raflar vardır. mikroplu eşya kirli taraftaki kapaktan raflara yerleştirilir, kapak sıkıca kapatılıp kazan çalıştırılır. Isı 110 dereceye yükseldiğinde 20 dakika bekletildikten sonra istem kapatılır. Temiz tarafın kapağı açılarak dezenfekte olmuş eşya dışarı çıkarılıp kurutulur. Bkz. Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı", s. 422.

91 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 4-1, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

92 BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

93 Charles Bonkowski, 1841 yılında İstanbul'da doğmuştur. Bir Leh mültecinin oğlu olduğu bilinmektedir. İlk öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Paris'e giderek burada dönemin meşhur kimyacıları olan Şevroy ve Fremi'den dersler almıştır. İstanbul'a dönüşünde Mekteb-i Tibbiye-i Şahane'de kimya muallimliği görevine atanmıştır. Kimya, tıp ve eczacılık alanında birçok çalışma yapmıştır. Uzun yıllar devletin birçok kurumunda çalışmış, "saray kimyagerliği" görevinde bulunmuş ve milletler arası toplantılarda devleti temsil etmiştir. 1892 yılında bulaşıcı hastalıklarla mücadele için "Dersaadet ve Bil-Ümum Vilâyât-ı Şahane Hıfzıssıhha Sermüfettişliği" görevine getirilmiştir. Bu alanda da başarılı çalışmalar gerçekleştiren Bonkowski Paşa, 10 Ocak 1905 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Feza Günergün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905), I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, Ankara 1992, s. 229-252; Zafer Atar, "İzmit ve Çevresinde

maiyetinde çalışan ve dezenfeksiyon icrasında maharet göstermiş olan Doktor Hasan Tevfik ve Simon Efendiler görevlendirilmiştir. Her iki doktorun da ilk hareket edecek tren ile Eskişehir'e gönderilmeleri istenmiştir.⁹⁴ Yine, sıhhi tedbirlerin alınması ve gerekli temizlik işlerinin yapılması için memur tayin edilen ve bir dönem sıhhiye heyeti refakatinde bulunmak üzere İzmir'de Bonkowski Paşa'nın maiyetinde bulunup şuan İstanbul'da görev yapan Rasim Efendi'nin de Eskişehir'e gönderilmesi bildirilmiştir.⁹⁵

Eskişehir'de hastalıkla mücadele kapsamında çevre temizliğine fevkalade dikkat edilmeye başlanmış, sokaklar dezenfekte edilerek hastalık mikrobu kırılmaya çalışılmıştır. Ancak Eskişehir Kaymakamlığı'nın, temizlik için gerekli olan ihtiyaçları karşılamada zaman zaman yetersiz kaldığı da görülmüştür. Özellikle kireç satın alınması ve karantina bölgesinde yaşayan halkın ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda sıkıntı çekilmiştir. Bu ihtiyaçların karşılanması için de Bonkowski Paşa tarafından hükümetten yardım talep edilmiştir.⁹⁶

Hastalığın ortaya çıktığı Ekim ayı ortasından sonuna kadar olan 15 gün zarfında yapılan tıbbi işlemler için 10 bin kuruş masraf edilmiştir. Eskişehir'de bulunan, Bonkowski Paşa'nın muavini Tabip Kolağası Hasan Tevfik Efendi, şehrin sokakları ile birlikte bütün evlerinde kullanılmak üzere yaklaşık 100 bin kıyye⁹⁷ (128 bin 200 gr) miktarında kirecin satın alınmasına acil ihtiyaç olduğunu bildirmiştir. Nitekim bir süre sonra bunun sadece 40 bin kıyye (51 bin 280 gr) miktarı satın alınıp kullanılabilmiştir. Gerekli işlemler için harcanmasına izin verilen 5 bin kuruş ise, bu tarihe kadar yapılan işlemlerde ortaya çıkan 10 bin kuruş masrafın sadece yarısına karşılık gelmiştir. Dolayısıyla hem ilgili masrafların giderilmesi hem de ihtiyaç duyulan kirecin temin edilmesi için yeterli miktarda paranın gönderilmesi Eskişehir Kaymakamlığı'ndan talep edilmiştir.⁹⁸

Tabip Kolağası Hasan Tevfik Paşa, Bonkowski Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Eskişehir'de ortaya çıkan hastalıktan dolayı kordon altına alınan evler ile şehrin bazı mahallerinde kireç kullanıldığını, fakat tahsis edilen 5 bin kuruşun ihtiyacı karşılamaya yetmediğini ifade etmiştir. Salgının sirayet ettiği şehir merkezi dışındaki köylerin de kireçle temizleneceğini ve kireçle temizlemenin büyük fayda sağlayacağını vurgulamıştır. Ancak ihtiyaç duyulan kireç masrafının karşılanmaması halinde bu işlemlerin gecikeceğini belirtmiştir. Bu bilgilerden hareketle Bonkowski Paşa da merkeze gönderdiği yazısında, özellikle kireç kullanımına dikkat çekerek bu uygulamanın İzmir, Kasaba (Turgutlu), Denizli ve civar köylerinde, Selimiye ve Beyoğlu'nda, Topçu Kışla-yı Hümayunlarında büyük fayda sağladığını belirtmiştir. En nihayetinde hastalığın bir an evvel önünün alınması için lüzumu kadar kirecin hemen temin edilmesi hususunda icap edenlere emir verilmesini hükümetten talep etmiştir.⁹⁹

Sıhhi tedbirlerin alınması hususunda ihtiyaç duyulan 10 bin kuruşun Eskişehir Kaymakamlığı'na gönderilmesine dair izin yazısı 2 Kasım 1893 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti'ne tebliğ edilmiştir.¹⁰⁰ Hatta bu paranın masraflar için yeterli gelip gelmeyeceği de daha sonra vilayete

Kolera Salgını (1894)", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Kocaeli 2016, s. 840.

94 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 67, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893; BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

95 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 73, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

96 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 13-1, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

97 1 Kıyye: 1.282 gramdır.

98 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 11-1, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

99 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 13-1, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

100 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 10-1, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

solunmuştur.¹⁰¹ Buna verilen cevapta ise, bu tarihe kadar tahsis edilen toplam 15 bin kuruştan, masraflara yapılan harcama neticesinde 4 bin kuruş kaldığı, şu durumda ayrıca akçe gönderilmesine ihtiyaç olmadığı bildirilmiştir.¹⁰²

Eskişehir’de kolera hastalığının görüldüğü evlerin kordon altına alınmasına yönelik çalışmalar da yürütülmüştür. Fakat ilk etapta, ilgili evlerin kordon altına alınması işlemine dair Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne’ye bir müracaatta bulunulmadığı, sadece mahallindeki askerler tarafından gerekli yardım yapılmasının istendiği görülmektedir. Bu nedenle de nizamiye askerleri görevi yapmakta tereddüt göstermiştir. Hâlbuki bununla alakalı olarak Eskişehir Kaymakamlığı’ndan alınan telgrafta, kordon uygulamasının yerine getirilmesi ve evlerin bulunduğu alanın selameti için askerlerden başka vasıta olmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla kordon uygulamasının Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne marifetiyle yerine getirilmesinin zaruri olduğu ve bunun içinde ilgili yerlere gerekli tebligatın yapılması Seraskeriye’den istenmiştir.¹⁰³ Nitekim ilgili husus bir gün sonra Seraskeriye tarafından da Bursa Redif Kumandanlığı’na tebliğ edilmiştir.¹⁰⁴

Hastalığın görüldüğü evlerin kordon altına alınması için ilk etapta Eskişehir’de bulunan piyade ve süvari iki bölük asker görevlendirilmiştir.¹⁰⁵ Fakat bu askerlerin yeterli gelmeyeceği anlaşıldığından bu işlemin jandarma marifetiyle yerine getirilmesi istenmiştir. Bunun için de ne kadar jandarma gönderilmesine ihtiyaç olduğu 23 Ekim 1893 tarihinde Eskişehir Kaymakamlığı’na sorulmuştur. Aynı gün kaymakamlıktan alınan cevapta ise, kordon muhafazasında bulunan mevcut askerlerin çekilip sıhhi vazifeyi yerel idareye terk etmesi yönündeki İzmit Kumandanlığı’ndan alınan emre dikkat çekilmiştir. Yeterli miktarda jandarma gelmeden kordonda bulunan askerlerin çekilmesinin sıhhi tedbirleri ihlal edeceği vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu bilgi üzerine Sadaret’çe alınan yeni kararda, kordonların, sıhhi tedbirlerin sağlanması açısından önemli olduğu ve ilgili zaptiye neferlerinin oraya ulaşmasına kadar da kordon muhafazasındaki askerlerin çekilmemesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁰⁶ Nitekim bir süre sonra mevcut askerlerin yerine 50 adet geçici jandarma istihdam edilerek kordonların güvenliği sağlanmıştır.¹⁰⁷

Evlerin kordon altına alınmasında geçici olarak görevlendirilen 50 nefer jandarmanın istihdamı ve ihtiyaçları konusuna dair Seraskeriye’den alınan başka bir telgrafta, askerilerin maaş, yiyecek-ıçecek ve sair ihtiyaçları için 14.148 kuruş; bir senelik palaska ve elbise ihtiyaçları için de 10.912 kuruş gider olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla Kasım ayı sonuna kadar maaş, yiyecek-ıçecek ve elbise masrafları için toplam 39.208 kuruşa ihtiyaç olduğu, bunun da jandarma dairesinin 1893 senesi tahsisatından olarak Hüdavendigâr Vilayeti’nin gelirlerinden ödenmesi istenmiş ve ilgili paranın tahsiliyle birlikte mahalline gönderilmek üzere askeri daireye havale edileceği bildirilmiştir.¹⁰⁸

Evlerin kordon altına alınmasıyla, hastalığın ortaya çıkış yerinden dışarı yayılmasını engellemek ve aynı yerde imha edilmesini sağlamak amaçlanmıştır. Karantinanın daha dar kapsamlı bir uygulaması olmuştur. Hastalığın çıktığı ev, hastane veya kışlalarda bu uygulama yapılmıştır.¹⁰⁹ Bu

101 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 12-1, 23 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

102 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 15-2, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

103 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

104 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 5-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

105 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

106 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 6-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

107 M. Ayar, a.g.e., s. 127.

108 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 9-2, 21 Teşrinisani 1309/3 Aralık 1893.

109 Abdülkadir Gül, a.g.m., s. 247

anlamda Eskişehir’de hastalık görülen evler, dışarıyla bağlantının kesilmesi amacıyla kordon altına alınmaya başlanmış ve ilk etapta 12 ev kordon altında tutulmuştur.¹¹⁰

Kordon süresinin genellikle 10 gün olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hastalığın artık görülmediği dönemlerde bu sürenin 5 güne indirildiği de görülmüştür. Kordon döneminde kordon içerisinde bulunanların iâşe ve diğer temel gereksinimlerinin giderilmesine çalışılmıştır. Kordon oluşturulduktan hemen sonra, kolera illetine yakalananların evleri, hastanın kullandığı eşyalar ve elbiseleri sıhhi kurallara uygun bir şekilde dökümü yapılarak sayılmış ve temizlenmiştir.¹¹¹

Gerekli tedbirlerin alınması, hastalık emarelerinin ortadan kalkması ve karantina süresinin tamamlanmasından sonra hastalık görülen evlerde kordon uygulamasına son verildiği görülmektedir. Kordon uygulamasına son verildiğine dair bilgilere ise *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde ulaşmak mümkündür. Nitekim 27 Ekim 1893 tarihli habere göre, kordon altında bulunan 7 evde karantina süresinin tamamlanmasından dolayı kordon uygulamasına son verilmiştir.¹¹² 29 Ekim 1893 tarihinde karantina süresini tamamlayan 3 evin de kordonları kaldırılmış ve gerekli dezenfekte işlemi yapılmıştır.¹¹³ Yine, 1 Kasım 1893’te 3¹¹⁴, 4 Kasım 1893 tarihinde 2 evin kordonları kaldırılmış ve gerekli dezenfekte işlemi icra edilmiştir.¹¹⁵ Son olarak 10 Kasım 1893 tarihinde karantina sürelerini tamamlayan 9 evin gerekli temizlik ve sıhhi işlemleri icra edilerek kordonları kaldırılmıştır.¹¹⁶ Dolayısıyla gazetede yer alan haberlerden hareketle söylenebilir ki salgın süresince en az 24 ev kordon altına alınmıştır. Bu evlerde gerekli sıhhi tedbirlerin alınması ve karantina süresinin tamamlanmasıyla da kordon uygulamasına son verilmiştir. Bu işlemin yapılmaya başlandığı tarih ise Ekim ayı sonuna tesadüf etmektedir. Kasım ayı ortalarına gelindiğinde ise, özellikle hastalığın iyice azalmasıyla birlikte, artık kordon uygulamasına son verildiği tespit edilmektedir.

Uygulanan kordon usulünün bir zaman sonra müşkülata sebep olacağı ihtimalinden dolayı bunun yerine hastalık bulunan mahallerde sadece dezenfeksiyon (tebhirat ve tathirat) icrasıyla yetinilmesi Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu mazbatasında belirtilmiştir.¹¹⁷ Bununla ilgili olarak Sıhhiye Nezareti’nde alınan kararda da, hastalık zuhur eden mahallerde tebhirat ve tathirat icrasına bir kat daha itina ve dikkat gösterilmek üzere söz konusu kordonların kaldırılacağı¹¹⁸ bildirilmiştir.

Kasım ayına gelindiğinde her ne kadar hastalık emareleri azalmışsa da İstanbul’daki tedirginliğin devam ettiği görülmektedir. Nitekim 7 Kasım 1893’de gönderilen bir telgrafta, Eskişehir’de koleranın devam etmesi ve orasının İstanbul’a yakın olarak demiryolu güzergâhında bulunmasından dolayı hastalığın çevreye daha fazla yayılmasının an meselesi olduğu belirtilmiştir. Önü alınmadığı takdirde de Anadolu’nun farklı yerlerine sirayet edeceği ifade edilmiştir. Öte yandan orada bulunan doktorların yeni sıhhi yöntemlere ve fenni kaidelere vakıf olamamaları da ihtimal dâhilinde görülmüştür. Dolayısıyla İstanbul ve Vilâyât-ı Şahane Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Bonkowski Paşa’nın 8 Kasım 1893’te Eskişehir’e gönderilmesi ve hemen gerekli sıhhi tedbir-

110 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 2-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

111 Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 247

112 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

113 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893.

114 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

115 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

116 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4608, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893.

117 BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 7, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893. Nitekim bu uygulamaya maruz kalanlar, pek memnun kalmamaktaydılar. Bkz. Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 247.

118 BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 20, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.

lerin alınması uygun bulunmuştur.¹¹⁹ Fakat daha sonra bölgeden alınan bilgiler doğrultusunda Eskişehir’de hastalığın azaldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla icap eder ise birkaç gün sonra gönderilebileceği belirtilerek şu aşamada paşanın gönderilmesi ertelenmiştir.¹²⁰ Sonuç olarak, aynı tarihlerde İstanbul’da da süren salgında uygulananlardan farklı olmayan tedbirlerle, kolera Eskişehir’de daha büyük çaplı kayıplar verdirmesinin önüne geçilmiştir.¹²¹ Nitekim Eskişehir’deki salgının ortadan kaldırılmasından dolayı şehir halkı tarafından padişaha dualar edilmiştir.¹²²

1.2.2. Kolera Salgınına Karşı Eskişehir Çevresinde Alınan Önlemler

1893 yılı Ekim ayı ortalarından itibaren Eskişehir’de kolera vakalarının görülmeye başlaması ve can kayıplarının her geçen gün artması, merkezde olduğu gibi çevre vilayetler üzerinde de büyük bir endişe ve korkuya sebep olmuştur. Nitekim Eskişehir, Anadolu demiryolu hattında önemli bir kavşak noktasını teşkil etmektedir.¹²³ İstanbul ve Ankara ile doğrudan demiryolu bağlantısının olması, Eskişehir-Konya demiryolu yapım çalışmalarının devam etmesi, şehirde hareket halinde bulunan yabancı ve yerli işçilerin varlığı¹²⁴, kolera etkisini arttırması için uygun ortamı sağlamaktadır. Dolayısıyla hastalığın Ankara ve İstanbul gibi merkezlere sirayetinin önlenmesi için acil kararlar alınması gündeme gelmiştir. Aksi halde salgının geniş bir alana yayılması söz konusu olacaktır. Zira salgının Ankara’ya sirayet etmesi halinde oradan da Anadolu’nun farklı yerlerine yayılacağı öngörülmüş ve buna meydan vermemek için birtakım tedbirler alınması gerektiği Ankara valiliğince belirtilmiştir.¹²⁵

Salgının çevre vilayetlere sirayet etmesini engellemek için karantina¹²⁶ uygulamasına büyük önem verilmiştir. Nitekim Sadaret’ten Ankara Vilayeti’ne gönderilen telgrafta, trenle gelenlerin, Eskişehir ile Ankara arasında bulunan ve içerisinde köy, otel ve evlerin de yer aldığı Biçer

119 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 118, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893. “Eskişehir’de kolera devam etmekte ve musabiyetin adedi gündün güne tezayid olunmakta bulunmasına mebni zat-ı behiyyelerinin yarın şehri mezkura azimet ile ehemmiyeti iktiza eden tedabir-i sıhhiyeyi ittihaz ve icra eylemeleri...” Bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 14-2, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

120 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 129, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

121 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893; M. Ayar, a.g.e., s. 127.

122 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 287, Gömlek No: 15, 12 Kanunuevvel 1309/24 Aralık 1893.

123 “Eskişehir kasabası, İzmit ile Ankara ve Konya aralarında yapılmış olan Şimendifer hatlarının ehemmiyetli bir yerindedir.” Bkz. Ali Tefvik, a.g.e., s. 253.

124 A. Efe, a.g.e., s. 264. 1893-1894 yıllarında yapılmakta olan Haydarpaşa, İzmit, Eskişehir demiryolu güzergâhında ve Eskişehir-Konya, Eskişehir-Kütahya demiryolu ağı yapım aşamasında kolera salgını görülmüş ve salgın demiryolu yapım işlerini aksatmıştır. Bkz. S. Albek, a.g.e., s. 163.

125 BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

126 Sözlükte “yolcuların gözetim altında tutulma süresi” demek olan ve İtalyanca “kırk” anlamına gelen *quarantena*’dan gelir. Osmanlı Devleti karantina usulünü uygulamaya başladığında bu kelimenin yerine daha çok “usûl-i tehaffuz”; karantina yeri olan *lazaret* veya *lazaretto*’ya karşılık da “tehaffuzhâne” tabiri kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 2001, s. 463-465; Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, LVIII/222, (1994), s. 351. 28 Mayıs 1283/9 Haziran 1867’de “Kolera Karantinası Hakkında Nizamname” yayınlamıştır. Bu nizamname ile karadan ve denizden ülkeye girenlere 10 gün karantina uygulanmasına, eşyaların ve elbiselerin hastalıklardan arındırılmasına (*tathirat ve tanzifat icrasına*) karar verilmiştir. Karantina süresi bitimine kadar da buldukları yerden ayrılmalari yasaklanmıştır. Bkz. *Kolera Karantinası Hakkında Nizamname*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1311, s. 2-3.

İstasyonu'nda karantina altına alınması istenmiştir.¹²⁷ Burada bir tahaffuzhane¹²⁸ tesis edilerek buna, Eskişehir'de bulunan sıhhiye doktoru Süleyman Gazale Efendi'nin nezaret edebileceği, gerekli olan tıbbi uygulamanın da buradan sağlanabileceği ve ihtiyaç duyulan doktorlar ile memurların da vilayetçe tayin edilebileceği belirtilmiştir. En nihayetinde salgının Ankara'ya sirayetinin engellenmesi için özellikle Biçer'de tahaffuzhane tesis edilmesine ve Eskişehir'den gerek trenle gerekse sair vasıtayla gelenlerin karantina beklettirilmeksizin salıverilmemesine dikkat çekilmiştir.¹²⁹

Ankara Valisi Abidin Paşa¹³⁰ tarafından cevaben gönderilen telgrafta, 20 Ekim 1893 Cuma gününden itibaren Eskişehir'den tren ve sair vasıta ile gelecek yolcuların Biçer'de 5 gün karantina altına alınacağı ve vilayet sıhhiye müfettişi ile beraber bir doktor, birkaç zabıta ve lüzumu kadar da tıbbi ecza ile eşyanın hazırlanarak ertesi sabah Biçer'e gönderileceği haber verilmiştir. Ayrıca durumun Eskişehir Kaymakamlığı'na ve Doktor Süleyman Gazali Efendi'ye de yazıldığı, hastalığın bu tarafa yayılmasını engellemek için bütün tedbirlerin alınmaya çalışıldığı bildirilmiştir.¹³¹ Nitekim Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 21 Ekim 1893 tarihli haberinde de, Eskişehir'de kolera salgını ortaya çıkmasından dolayı gerek tren, gerekse sair vasıta ile Eskişehir'den gelecek tüm yolculara, Ankara ile Eskişehir arasında bulunan ve tren istasyonu olan Biçer Köyü'nde tahaffuzhane tesis edilmek üzere 5 gün karantina uygulandığı bilgisine yer verilmiştir.¹³²

Eskişehir'den gelecek yolcularla ilgili olarak Ankara Vilayeti 5, Hüdavendigâr Vilayeti 10 gün karantina uygulanmasını teklif etmişse de buna dair 19 Ekim 1893 tarihinde merkezden Sıhhiye Dairesi'ne gönderilen yazıda, İzmir yolcularına karşı icra edilmekte olduğu gibi Eskişehir'e de 10 gün karantina uygulamasının getirilmesi gerekli görülmüştür. Ayrıca Eskişehir'den gerek içeri taraflara gidecekler, gerekse İstanbul tarafına gelecekler hakkında nasıl bir uygulamada bulunulacağına 21 Ekim'de toplanacak olan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de kararlaştırılacağı bildirilmiştir.¹³³

127 BOA., *İ. HUS.*, Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

128 *Tahaffuzhane*: belgelerde karantinaya karşılık olarak “usul-ı tahaffuz”, karantina mahalleri için ise “karantinahane” veya “tahaffuzhane” terimi kullanılmıştır. Arapça sakinmak, korunmak anlamına gelen tahaffuz kelimesine dayanarak, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı zamanlarda, karantinada bulundurulacak hastaların muayyen bir müddeti geçirmek için ikametlerine tahsis edilen yerlere tahaffuzhane denmiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1994, s. 460; Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 248. *Tahaffuzhaneler*; bir şehir ve bölgeye salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere yayılmasını engellemek üzere şehrin giriş ve çıkışları, şehre ulaşan yolların önemli noktalarında, bölgeye giriş yapacak olanların sağlık durumlarının belirli bir süre gözetim altına alındığı ve gözlem sırasında yapılan muayenelerle hastalığa yakalanma ihtimali olanların sağlıklı halden ayrılması için alıkonulup tedavi edilmeye çalışıldığı yerlerdir. Bkz. Ahmet Mithat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye'de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuz Tarihçesi”, *Salname-i Nezaret-i Hariciye*, 1318, s. 446–447'den aktaran Abdülkadir Gül, *a.g.m.*, s. 248. Tahaffuzhaneler tüm salgın hastalıklar, özellikle kolera için yapılmış mahaller olup Osmanlı Sıhhiye Meclisi'nin tesis edildiği günden itibaren bu ülkenin topraklarında kurulmuş olan önemli sağlık kuruluşlarıdır. Bunlardan bazıları yalnız hastalığın salgın halini aldığı kullanılmış geçici tesisler iken, bazıları ise, uzun yıllar kullanılan, bir nevi salgın hastalıklar için teşkil edilen, özel hastaneler olarak görev yapmışlardır. Bu bakımdan tahaffuzhanelerin bir karantina merkezi olma, bir de hastane işlevi vardır. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 378.

129 BOA., *A. MKT. MHM.*, Dosya No: 562, Gömlek No: 8, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893; BOA., *Y. A. HUS.*, Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 1-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; A. Efe, *a.g.e.*, s. 266-267.

130 Abidin Paşa, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin şüphesiz en önemli valilerinden biridir. Ankara'da görev yaptığı uzun yıllar (1886-1894) boyunca önemli işler başarmıştır. Özellikle Ankara'ya içme suyu getirmesi, yol yapımına önem vermesi, okul açtırması gibi hizmetlerinin yanı sıra güvenliği sağlayarak tarım ve ticaretin gelişmesine yönelik önlemler alması oldukça dikkat çekicidir. Detaylı bilgi için bkz. Özlem Gülenç İğdi, “Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, 2 (2013), s. 225-248.

131 BOA., *Y. A. HUS.*, Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

132 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

133 BOA., *A. MKT. MHM.*, Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 3-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893; BOA.,

İstanbul'da hastalığın yok olmaya yüz tuttuğu bu dönemde kolera hastalığının etkili olduğu Eskişehir'den gelenler için İzmit'ten ileride bulunan İnönü'de veya başka uygun bir mahalde tahaffuzhane teşkil edilmesi ve burada 10 gün karantina uygulanarak Eskişehir'in kordon altına alınması istenmiştir. Ankara'dan gelecek ve buradan Ankara'ya gidecek trenlerin içine de birkaç doktor ve lüzumu kadar gardiyan konulması; Biçer istasyonundan İzmit'e doğru uzanan alanda seçilecek mevkilere de "Bulaşık" ismi verilerek trenin bu mevkilerde durmaksızın geçmesi bildirilmiştir. Ayrıca bu dönemde İzmit'te bulunan ve daha önce Irak Arap Sıhhiye Tabipliği göreviyle oralarda tahaffuzhane ve kordonlar teşkil eden Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi'nin¹³⁴, maiyeti-ne doktor ve gardiyan verilmek üzere bölgeye gönderilmesi 21 Ekim 1893'te toplanan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de karar verilmiştir.¹³⁵

Sıhhiye Nazırı tarafından gönderilen telgrafta da Eskişehir'in Ankara tarafında bulunan Biçer'den İzmit tarafında bulunan İnönü'ye kadar olan mahallin Bulaşık olarak adlandırılması ve buralardan İzmit tarafına geleceklerin İnönü'nde, Ankara'ya gideceklerin de Biçer'de tam 10 gün karantinada beklemesi ve haklarında layıkıyla muayene icra edilmedikçe hiçbir tarafa salıverilmemesi üzerinde durulmuştur. Aynı şekilde diğer geçit mahallerinin de iyi bir şekilde muhafaza edilerek gerek İstanbul'a, gerekse Kütahya ve Ankara taraflarına gideceklerin geçişlerine izin verilmemesi hususuna dikkat edilmesi istenmiştir.¹³⁶

Gerekli sıhhi tedbirleri almak üzere görevlendirilen Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi, birkaç gün içinde İnönü'ye ulaşmış ve mahalli hükümet ile ittifak içerisinde hareket ederek işlemin uygulanmasına başlamıştır. Nitekim Ertuğrul Mutasarrıfı ile yaptığı görüşmeler neticesinde İnönü mevkiinde bir tahaffuzhane tesis etmiş ve burayı kısa bir zamanda faaliyete geçirmiştir. Eskişehir ve civarında icap eden noktalara kordonlar teşkil edilerek gelecek yolcular trenle İnönü Tahaffuzhanesi'ne sevk edilmiştir.¹³⁷ İstanbul yönüne gelen yolcuların da 10 günlük karantinada bekletilmesine başlanmıştır. Ayrıca İnönü ve Biçer tahaffuzhanelerine tayin edilen doktor, memur ve gardiyanlar da gerekli malzemeyi temin ettikten sonra bölgeye ulaşmışlardır. Kendilerine verilen emirde, hastalık olan mahallerin birinci derecede karantina altına alındıktan sonra bir de nizamiye askerlerinden oluşan harici bir kordon teşkil edilmesi ve hastalık olan yerlerden kimsenin dışarı çıkmasına izin verilmemesi bildirilmiştir.¹³⁸ Ekim ayı sonlarına gelindiğinde ise, yolcuların İnönü'de karantinalarını doldurduktan sonra bir de tıbbi muayeneden geçirilmesi için İzmit yakınlarındaki Derbent'te bir tahaffuz birimi daha oluşturulduğu görülmektedir.¹³⁹

Salgının Ankara'ya sirayetini engellemek amacıyla 10 gün karantinanın uygulandığı Biçer mevkiine bir süre sonra çok sayıda asâkir-i müstebdelenin görevlendirildiği görülmektedir. Fakat bunların ikametleri için yer tedarik edilmesi ilk etapta zor olmuştur. Bu nedenle ikametleri için yeterli miktarda çadır verilmesinin Ankara Fırkası Kumandanlığına bildirilmesi ve bu 10 gün geçmedikçe Biçer Tahaffuzhanesi'ne asâkir-i müstebdele sevk edilmemesi Ankara Vilayeti'nden talep edilmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca Biçer'de mevcut bulunan asâkir-i müstebdele ile sair ahalinin hane kirası,

Y. A. HUS., *Dosya No: 282, Gömlek No: 94*, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

134 BOA., Y. A. HUS., *Dosya No: 283, Gömlek No: 16*, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

135 BOA., Y. A. HUS., *Dosya No: 282, Gömlek No: 94*, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893; BOA., Y. A. HUS., *Dosya No: 283, Gömlek No: 16*, Lef: 1-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893

136 BOA., Y. A. HUS., *Dosya No: 283, Gömlek No: 16*, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893. A. Efe, *a.g.e.*, s. 266-267.

137 BOA., A. MKT. MHM., *Dosya No: 562, Gömlek No: 10*, Lef: 3-1, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

138 BOA., Y. A. HUS., *Dosya No: 283, Gömlek No: 16*, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

139 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

140 BOA., A. MKT. MHM., *Dosya No: 562, Gömlek No: 8*, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

günlük ihtiyaçları ve diğer zaruri masrafları için de Biçer’de bulunan Doktor Bonkowski Bey tarafından para ve eşya talep edilmiştir. Dolayısıyla şuan için ihtiyaç duyulan 10 bin kuruşun vilayet gelirlerinden karşılanmasına müsaade edilmesi Vali Abidin Paşa tarafından talep edilmiştir.¹⁴¹ Nitekim bir gün sonra alınan cevapta, istenilen 10 bin kuruşun vilayet gelirlerinden karşılanmasına izin verilmiştir.¹⁴²

Ankara Valisi Abidin Paşa tarafından 24 Ekim 1893 tarihinde gönderilen telgrafta, Biçer Tahaffuzhanesi’ndeki asâkir-i müstebdeleden bir neferin koleradan vefat ettiği haber verilmiştir. Yaşanan bu vakadan dolayı da bölgedeki kolera salgınını layıkıyla teşhis etmek üzere bir doktor ile birlikte tıbbi ecza ve tebhîr¹⁴³ makinesine ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Bu ihtiyaçların da doğruca Biçer’e gönderilmesi Vali tarafından talep edilmiştir.¹⁴⁴ Bununla ilgili olarak merkezden verilen cevapta, Eskişehir’de bulunan Doktor Süleyman Gazale Efendi’nin Biçer Tahaffuzhanesi’ne nezaret edebileceği ve tıbbi eczanın da vilayetten satın edebileceği belirtilmiştir. Ayrıca daha önce Eskişehir’e gönderilen doktorlardan başka bugün iki doktorun daha gönderilmek üzere olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁵

Biçer Tahaffuzhanesi’ne gelen yolcuların her geçen gün artması nedeniyle bir zaman sonra yerleştirilmelerinde problem yaşanmaya başlamıştır. Nitekim en son 24 Ekim’de gelen birçok yolcu pek güç bir şekilde yerleştirilebilmiştir. Bundan sonra bir kişi dahi gelirse ikamet edecek yer kalmadığı Doktor Bonkowski, Karayudaki ve orada bulunan kaza kaymakamı tarafından haber verilmiştir. Dolayısıyla birinci kafilenin karantinası tamamlanıncaya kadar Biçer ve buraya bağlı diğer istasyonlar için yolcu kabul edilmemesi hususunun Anadolu Şimendifer İdaresi’ne, İzmit ve Bilecik mutasarrıfları ile Eskişehir Kaymakamı’na telgrafla bildirilmesi istenmiştir. Bununla ilgili emir gelinceye kadar da yolcuların ikamesine mümkün mertebe çalışılması ve şayet hiç yer bulunmaz ise açıkta yatmaktansa, Biçer’den her gün Eskişehir’e giden trenle geri dönmeleri konusunda gelenlerin teşvik edilmesi, Bonkowski Paşa ile kaymakama valilikçe tebliğ edilmiştir.¹⁴⁶

Biçer’e gelen yolcuların hızla birikmesi, yerlerin münasip olmaması ve askeriye tarafından verilen çadırların da yetersiz kalmasından dolayı insanlar şikâyet etmeye başlamışlardır. Bir süre sonra ihtiyaçları karşılanmışsa da bundan sonra gelecek olanlar da düşünülerek hazırlık yapılması gerektiği ve aynı zamanda burada bulunanların karantinaları bitir bitmez hemen sevklerinin sağlanması üzerinde durulmuştur. Ayrıca otuz, kırk kadar çadırın daha verilmesi hususunda bölge kumandanlığına emir verilmesi talep edilmiştir.¹⁴⁷ Daha sonra bu talepler Sadaret tarafından da Sıhhiye Dairesi’ne iletilmiştir.¹⁴⁸

Ankara valiliğinden 25 Ekim 1893 tarihinde alınan telgrafta belirtildiğine göre, tahaffuzhane tesis edilen Biçer mevkiinde istasyondan başka ayrıca kumpanya tarafından da 16 odalı bir bina ve Mütevellizâde Mehmed Ağa tarafından da geniş bir bina inşa edilmiştir. Karantina bekleyeceklerin ikamesi için inşa edilen bu iki bina daha sonra sahipleri tarafından kirasız olarak hükümete bira-

141 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

142 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 3-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

143 1) Kaynatıp buğu durumuna getirme, buharlaştırma, 2) Tütsüleme, 3) Etüvden geçirme. Bkz. F. Devellioğlu, a.g.s., s. 1048.

144 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 6-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

145 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 5-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

146 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 12-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

147 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 13-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

148 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

kılmıştır. Bunlara 150 kadar asâkir-i müstebdele, diğer ufak tefek binalar içine de diğer asker ve yolcular yerleştirilmiştir. Bunlardan başka 10 adet de çadır gönderilerek askerlere teslim edilmiştir. Daha fazla ihtiyacı karşılamak için de Biçer'e yeterli miktarda tahta, ağaç gibi malzemeler ve ustalar gönderilerek yeniden barakalar inşasının lazım geldiği bildirilmiştir.¹⁴⁹

Biçer'deki son durumla ilgili olarak Sıhhiye Nazırı tarafından gönderilen yazıda, tahaffuzhane için Biçer'den başka elverişli istasyon olmadığı ve 27 Ekim'den itibaren İnönü ile Biçer arasındaki Bulaşık ad olunan mahaller ile trenler birbiriyle bağlantı kuramayacağından Biçer Tahaffuzhanesi'ne gelenlerin azalacağı ve karantinada olanların bir kısmının da süresini tamamladığından Biçer'deki izdihamın son bulacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle Biçer ve civarındaki istasyonlara yolcu kabul edilmemesi yönünde kumpanyaya tebligat yazılmasına ve çadır gönderilmesine mahal kalmadığı, eğer çadıra ihtiyaç olur ise de Sıhhiye Dairesi'nde 95 adet çadırın hazır bulunduğu, bunlardan lüzumu kadarının derhal gönderilmesinin vilayetten alınacak bilgiye bağlı olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁰

Biçer Tahaffuzhanesi'nde bulunan ahalinin miktarı ve bunların karantina sürelerini tamamladıklarına dair Tercüman-ı Hakikat gazetesinde haberler tespit edilmiştir. Nitekim 30 Ekim 1893 tarihinde Biçer Tahaffuzhanesi'nde bulunan 228 kişiden karantina sürelerini tamamlayan 58 kişi, tıbbi muayeneleri yapıldıktan sonra sıhhi durumlarının iyi olduğu görülerek temiz pratika¹⁵¹ verilip tahaffuzhaneden çıkarılmıştır. Diğer karantina beklemekte olan yolcuların da sıhhat ve istirahatlerinin iyi olduğu Biçer'de bulunan Sivrihisar kaymakamı ile sıhhiye müfettişi ve karantina müdürü tarafından bildirilmiştir.¹⁵² Yine, 1 Kasım 1893 tarihinde, Biçer Tahaffuzhanesi'nde karantinalarını tamamlayan 79 yolcunun pratikalarının verildiği haber verilmiştir.¹⁵³ Neticede, salgın süresince Biçer Tahaffuzhanesi'nde 736 kişi karantinaya alınmış ve 62 kişiye pratika verilmiştir.¹⁵⁴

Biçer Tahaffuzhanesi'nde istihdam edilmekte olan Doktor Bonkowski Paşa ve Karayudaki Efendi, salgınla mücadelede önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Nitekim Doktor Bonkowski Paşa'ya, belediyeden tahsis edilen maaşına ilaveten aylık 1.500 kuruş, Karayudaki Efendi'ye de 1.200 kuruş maaş verilmesi 8 Kasım 1893 tarihli irade ile bildirilmiştir.¹⁵⁵ Neticede, 1893 yılı Ekim ayından itibaren Eskişehir'de etkisini giderek artıran koleraya karşı alınan bütün önlemler sonuçsuz kalmamış ve salgının bu dönemde Ankara'ya sirayet etmesi engellenmiştir.¹⁵⁶

149 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

150 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

151 Sağlık muayenesi yapıldıktan sonra hastalık olmadığına dair verilen belgedir. 28 Mayıs 1283/9 Haziran 1867'de yayınlanan "Kolera Karantinası Hakkında Nizamname" ile seyahat edenlere, hareket ettikleri yerin karantina idaresi tarafından "Temiz" ve "Bulaşık" şeklinde iki çeşit yazı verilmesi mecburi hale getirilmiştir. Bu resmi izin yazısı nizamnamede "patente" olarak belirtilmiştir. "Karantina Patenteleri" ile ilgili bölüm için bkz. *Kolera Karantinası Hakkında Nizamname*, s. 6-7. Ayverdi, "patente"yi yabancı limandan gelen gemilere, kıyı sağlık idaresi tarafından karantina muayenesinden sonra verilen kıyıya çıkma belgesi olarak açıklamıştır. Bkz. İ. Ayverdi, *a.g.s.*, s. 981.

152 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4598, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

153 *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

154 A. Efe, *a.g.e.*, s. 269. Karantinaya alınan ve pratika verilen yolcu sayılarını gösteren tablo için bkz. A. Efe, *a.g.e.*, s. 274.

155 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 17-1, 12 Kanunuevvel 1309/24 Aralık 1893. Başka bir belgede ise; "Biçer Tahaffuzhanesi'nde bulunan Doktor Bonkowski Bey ile Franbudaki Efendi'nin Biçer'de bulunacakları müddet için Bonkowski Bey'e belediye maaşına ilaveten 1.500 ve Franbudaki Efendi'ye de 1.200 kuruş maaş tahsisi..." bildirilmiştir. Dolayısıyla burada Franbudaki ismi geçmektedir. Bkz. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 18-2, 17 Teşrinievvel 1309/29 Ekim 1893.

156 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 128.

Eskişehir’de etkili olan koleranın İstanbul’a da sirayet etmesi büyük bir sıkıntıya sebep olacağından salgınının İstanbul’a bulaşmaması için de ayrıca tedbirler alınmasına çalışılmıştır. Şehrin Ankara treni güzergâhında olması ve İstanbul’a gelenlerin daha yoğun bir surette bu yolu tercih etmeleri nedeniyle Eskişehir’e karşı demiryollarında karantina uygulamalarına önem verilmiştir.¹⁵⁷

Eskişehir’den hareketle Haydarpaşa İstasyonu’na gelen yolculara dikkat edilmesi hususunda Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu tarafından ilgili yerlere gerekli emirler verilmiştir. Nitekim bu doğrultuda birtakım tedbirler alınmasına çalışılmışsa da bazı aletlerin eksikliği nedeniyle gerekli tedbirlerin tamamıyla icra kılınmadığı Doktor Mösyö Şantemis¹⁵⁸ tarafından Sadaret’e arz edilmiştir. Bunun üzerine Sadaret’ten gönderilen yazıda, gerekli olan aletlerin temini ve her türlü tedbirin alınmasıyla hastalığın tekrar İstanbul’a sirayetine asla meydan verilmemesi, aksi halde sorumlular hakkında mesuliyet ortaya çıkacağına ilgililere bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca Eskişehir’in sadece tren yolcularına dikkat edilmesinin yeterli olmadığı, oradan diğer karayoluyla Bandırma, Kale-i Sultaniye ve sair mahallere gelecek yolculara da dikkat edilmesi, aksi halde oralara da bulaşabileceği bildirilmiştir.¹⁵⁹ Dolayısıyla Eskişehir’den karayoluyla Bandırma ve Kale-i Sultaniye taraflarına olabilecek geliş gidişler de kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.¹⁶⁰

Alınan tedbirler kapsamında, Eskişehir’den yola çıkıp Kartal İstasyonu’na kadar gelen yolcular ile Kartal’dan Haydarpaşa’ya kadar olan istasyonlardan trene binen yolcuların, birbirleriyle temasının önlenmesi için ayrı vagonlar hazırlanmıştır. Muayene edilen kondüktörlerin, Kartal’dan sonra binen yolcularla temas ettirilmemesine özen gösterilmiştir. Bütün yolcu ve vagonlar, son olarak Haydarpaşa’da tıbbi muayeneden geçirilmiş, trenle gelen eşya da burada dezenfekte edildikten sonra şehre girebilmiştir.¹⁶¹ Ekim ayı sonlarına gelindiğinde İzmit yakınlarındaki Derbent’te bir tahaffuz birimi daha oluşturulmasından sonra Haydarpaşa İstasyonu’ndaki bu uygulamaların lağvedildiği görülmektedir.¹⁶²

Eskişehir ve civarında bulunan demiryolu amelesinde de kolera vakaları ortaya çıkmıştır. Nitekim buradan İstanbul’a çok sayıda amelenin çalışmak üzere geliyor olması da büyük bir tehdit olarak görülmüş ve bu gibilerin gelişleri tamamen yasaklanmıştır. Sıhhiye Doktoru Süleyman Gazale Efendi Eskişehir’e geldiğinde ameleye işlerini bıraktırıp fırka fırka dağıtarak 10 gün karantina altında tutulmalarını sağlamıştır. Tayin olunan doktorlar marifetiyle de haklarında layıkıyla muayene icra edilerek sıhhi durumları teminat altına alındıktan sonra köylerine dağıtılmışlardır.¹⁶³

Eskişehir’deki koleranın İstanbul’a bulaşmaması için bu iki şehir arasındaki posta işlemleri önce tatil edilmiştir. Fakat daha sonra alınan kararla, kolera salgını dolayısıyla sekteye uğrayan

157 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 420. İstanbul-Eskişehir tren seferleri 19 Haziran 1892’de başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ayla Efe, *Eskişehir Demiryolu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998.

158 *Emile Roux*, geliştirdiği difteri serumunu, 1894’te Budapeşte’de toplanan Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi’nde tanıtarak, serumun tedavide başarı ile kullanıldığını açıklamıştır. Kongre üyeleriyle İstanbul’a gelen *A. Chantemess* (belgelerdeki ifadesiyle “Doktor Mösyö Şantemis”), bu serumdan bir kutu getirerek II. Abdülhamit’e takdim etmiştir. Böylece difteri serumu bilim dünyasına tanıtıldıktan sadece birkaç gün sonra İstanbul’a da gelmiştir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede büyük önem veren II. Abdülhamit, Chantemess ile yaptığı görüşmeden sonra bu serumun Bakteriyojihan-e-i Şahane’de üretilmesini istemiştir. Bkz. Zeynel Özlü, “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)”, *Belleten*, Cilt: LXXXI, Sayı: 291, s. 464.

159 *BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 77*, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

160 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 420.

161 *BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10*, Lef: 5-2, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

162 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

163 *BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16*, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

Eskişehir postasının İnönü’de dezenfekte edilmiş trenlerde seyyar memurlarca kabul edilebileceği belirtilmiştir.¹⁶⁴ Böylece Eskişehir’den gelen postaların, İnönü mevkiinde teşkil edilen tahaffuzhanede tebhir işleminden geçirilmek kaydıyla İstanbul’a ulaştırılmasına müsaade edilmiştir.¹⁶⁵

Eskişehir’deki salgının büyük ölçüde azalmasından sonra 26 Kasım 1893’ten itibaren İnönü Tahaffuzhanesi’nde ve Biçer Tahaffuzhanesi’nde uygulanan karantina süresi 5 güne indirilmiştir.¹⁶⁶ Fakat sürenin indirildiği bu dönemde şehirde kolera vakalarının devam ettiğine dair Hüdavendigar Vilayeti’nden telgraf gelmiştir. Buna cevaben Sıhhiye Nezareti’nden alınan tezkirede ise, karantinanın 5 güne indirilmesi kararından sonra şehir ve civarında birkaç vukuat meydana gelmiş ise de sonrasında hiçbir şey gözlenmediği, 5 günlük karantinanın oraların sıhhi ahvaline uygun olduğu ve bu şekilde de uygulanmasına devam edileceği bildirilmiştir.¹⁶⁷ Nitekim 7 Aralık 1893 tarihinden sonra da karantina uygulamaları feshedilip yalnızca tıbbi muayene yapılmaya başlanmıştır.¹⁶⁸

İstanbul ve Ankara haricinde salgının Eskişehir’den Kütahya ve Konya’ya yayılma ihtimaline karşı da Akşehir’de tahaffuzhane teşkil edilmiştir. Kordon oluşturmak için de Konya vilayeti tarafından 30 jandarma ile 30 bin kuruş ödenek ayrılmıştır.¹⁶⁹

Eskişehir’de etkili olan kolera salgınına karşı sıhhi tedbirlerin alınması ve uygulanmasında önemli çalışmalarda bulunan bazı görevlilerin taltife layık görüldükleri tespit edilmiştir. Nitekim Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallim Muavini ve Tabib Kolağası Marko Efendi ile Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi, başarılı çalışmalarından dolayı öne çıkmışlardır. Neticede, Tabib Kolağası Marko Efendi’nin rütbe ile taltifi istenirken¹⁷⁰, Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi’nin de kolera hastalığının önlenmesindeki gayretlerinden dolayı rütbesinin Kolağalığa terfi söz konusu olmuştur.¹⁷¹

1.4. 1893 Yılında Eskişehir’de Yaşanan Kolera Hadisesine Dair Rakamsal Veriler

12-13 Ekim 1893 tarihleri itibariyle Eskişehir’de görülmeye başlayan kolera salgını¹⁷², gün geçtikçe etkisini artırmış ve önemli kayıplar yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle 18 ve 19 Ekim günlerinde toplam 29 kişi hastalığa yakalanmış ve 15 kişi vefat etmiştir. Bu iki gün, aynı zamanda salgının en şiddetlendiği günleri teşkil etmiştir.¹⁷³ Kasım ayı ortalarına kadar da, günde ortalama 1-2 hasta olmak üzere etkisini göstermiştir.¹⁷⁴

Eskişehir’de bulunan Sıhhiye Doktoru Süleyman Gazale Efendi tarafından gönderilen 18 Ekim 1893 tarihli telgrafta, 13-18 Ekim tarihleri arasında 8 kişinin vefat ettiği, 17 kişinin ise şüphe-

164 BOA, DH. MKT., Dosya No: 164, Gömlek No: 86, 29 Rebiulahir 1311/9 Kasım 1893.

165 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

166 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

167 BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 285, Gömlek No: 70, 18 Teşrinisani 1309/30 Kasım 1893.

168 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 421.

169 A. Efe, *a.g.e.*, s. 267.

170 “Eskişehir’de zuhur eden kolera hastalığı nedeniyle sıhhi tedbirlerin alınması ve uygulanmasında gayretleri görülen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallim Muavini ve Tabib Kolağası Marko Efendi...” Bkz. BOA, DH. MKT., Dosya No: 213, Gömlek No: 44, 28 Şaban 1311/6 Mart 1894.

171 “Yüzbaşı Süleyman Numan’ın hüsn-i hizmeti ve daha önce Eskişehir’de zuhûr eden kolera hastalığının önlenmesindeki gayretlerinden dolayı rütbesinin Kolağalığı’na terfii...” Bkz. BOA, DH. MKT. Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894; BOA., DH. MKT., Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894.

172 BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893; BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

173 BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

174 M. Ayar, *a.g.e.*, s. 127.

li hastalıktan dolayı halen müşahede altında tutulduğu haber verilmiştir.¹⁷⁵ 19 Ekim 1893 tarihinde Eskişehir Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafta ise, koleradan dolayı 18 kişinin hasta olduğu ve 9 kişinin vefat ettiği bildirilmiştir.¹⁷⁶ Sadaret'ten alınan bir yazıda ise, Eskişehir'de ortaya çıkan kole-radan dolayı iki gün zarfında (18-19 Ekim) 29 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 15 kişinin vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁷⁷ Dolayısıyla bütün bu veriler, 13-19 Ekim tarihleri arasında koleranın etkisini şiddetli bir şekilde göstermeye başladığını ve önemli kayıplara neden olduğunu göstermektedir. Salgın süresince meydana gelen vakalara dair arşiv belgeleri ve dönemin basınından elde edilen rakamsal veriler aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.¹⁷⁸

Ekim-Kasım 1893 tarih aralığına ait arşiv belgeleri ve Tercüman-ı Hakikat gazetesi sayı-larından elde edilen verilerden hareketle söylenebilir ki 1893 yılı Ekim ayı ortasından aynı yılın Kasım ayı ortasına kadar süren Eskişehir salgınında en az 107 kişi kolera salgınından müşahede altına alınmış ve bunlardan 73'ü hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla ölümlerin toplam vakalara oranının %68,2 gibi yüksek bir dereceye ulaştığı görülmektedir.

Eskişehir'de yaşanan kolera hadisesine dair kamuoyunu bilgilendiren İstanbul basınından Tercüman-ı Hakikat gazetesi örneğinde konuya bakıldığında, farklı değerlendirmeler yapılabilir. Pazar günü dışında haftanın 6 günü düzenli bir şekilde yayınlanan gazetenin 21 Ekim 1893 ta-rihli sayısından itibaren Eskişehir dâhilinde salgına yakalananların ve vefat edenlerin sayılarına yer verilmeye başlanmıştır. Nitekim paylaşılan rakamlara bakıldığında toplam 61 kişinin hastalığa yakalandığı ve 50 kişinin vefat ettiği tespit edilmiştir. Özellikle hastalığın çok etkili olduğu Ekim ayında 57 kişi salgına yakalanmış ve bunun 46 kişisi aynı ay içinde vefat etmiştir. Dolayısıyla sal-gının 1893 yılı Ekim ayında yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır.

Elde edilen veriler, kaynaklar üzerinden tespit edilebilen verilerdir. Bunlar dışında, bazı gün-lere ait kolera vakalarına basında veya arşivde ulaşılammıştır. Dolayısıyla tespit edilemeyen veya kayıtlarda yer almayan vakalar da düşünüldüğünde bu sayı daha da artabilir. Nitekim Eskişehir'deki salgına dair farklı rakamlar da ortaya konulmuştur. Örneğin M. Ayar'a göre, 1893 yılı Ekim-Kasım aylarında etkili olan Eskişehir salgınında 111 kişi hayatını kaybetmiştir. Hatta Ayar, Eskişehir, köyleri ve demiryolu işçilerini birlikte değerlendirdiğinde, koleradan dolayı ölenlerin sayısının 150 civarında olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹ A. Efe'nin yaptığı tespite göre ise Eskişehir'de 70 kişi (7'si Bardakçı'da) salgına yakalanmış ve bunlardan 57 kişi (7'si Bardakçı'da) vefat etmiştir.¹⁸⁰

1890'lı yıllarda demografik ve ekonomik alanlarda gelişme gösteren ve 60 bin civarında nüfusa sahip olan Eskişehir'de koleranın, çok daha büyük yıkımlara, çok daha fazla ölümlere yol açması beklenebilirken, şehrin kordon altına alınması, giriş çıkışların kontrol edilmesi, tahaffuzha-neler kurulması, tecrübeli doktorların getirilmesi, ev ve sokaklarda ciddi bir şekilde dezenfeksiyon icra edilmesi gibi alınan sıkı önlemlerle bunun önüne geçilebilmiştir. Salgının etkisi çok yayılma-dan kısa süre içerisinde sonlandırılması sağlanmıştır.

175 BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

176 BOA, İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

177 BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

178 Salgın Süresince meydana gelen vakalara dair arşiv belgeleri ve dönemin basınından elde edilen veriler için bkz. Ek:1; Tablo 1.

179 M. Ayar, a.g.e., s. 128.

180 A. Efe, a.g.e., s. 273.

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu'nun birçok yöresinde ortaya çıkan kolera salgını, farklı dönemlerde Eskişehir ve çevresinde de etkili olmuştur. Nitekim 1893 yılı Ekim ayı ortasında Eskişehir'de ortaya çıkan hastalık, aynı yılın Kasım ayı ortasına kadar etkisini göstermiştir. Osmanlı Hükümeti, hastalığın yayılmasını engellemek için harekete geçmiş ve acil tedbirler alınması yönünde büyük gayret sarf etmiştir. Hastalığın belirtilerinin görüldüğü ilk günden itibaren kordon uygulaması ciddiyetle tatbik edilmiş, bazı mahallerde tahaffuzhaneler oluşturularak 10 günlük karantina uygulaması başlatılmıştır. Bölgeye tıbbi ecza ile birlikte etüv ve pülverizatör makineleri gönderilmiş, gündelik hayatla ilgili birtakım tedbirler alınmıştır.

Hastalığın sona erdirilmesine kadar şehirde sıhhi ahvalin ıslahına hizmet etmek üzere uzman doktorlar görevlendirilmiştir. Özellikle salgın ile mücadele amacıyla bölgeye sıhhiye müfettişi olarak gönderilen Marko Efendi'nin, salgın başladığında Eskişehir'de bulunması ve hastalığı teşhis ederek gerekli ilk tedbirleri alması oldukça faydalı olmuştur. Onun gönderdiği günlük raporlar doğrultusunda salgınla mücadeleyi idare eden Hıfzıssıhha Başmüfettişi ve Başkimyager Bonkowski Paşa, başarılı bir organizasyon ile kolera konusunda uzman sağlık personelinin ve tıbbî malzemeyi kısa sürede salgın mahalline sevk etmiştir. Marko Efendi ile birlikte Yüzbaşı Süleyman Numan Efendi de Eskişehir kolera salgınında oldukça başarılı çalışmalar yürütmüştür.

Eskişehir içinde olduğu gibi çevresinde de birtakım tedbirler alınmıştır. Nitekim Eskişehir'in Ankara tarafında bulunan Biçer ile İzmit tarafında bulunan İnönü mevkiinde tahaffuzhane tesis edilmiştir. Eskişehir'den İzmit tarafına gidecekler İnönü'de, Ankara'ya gidecekler de Biçer'de tam 10 gün karantina beklemiş ve haklarında layıkıyla muayene icra edilmedikçe hiçbir tarafa salıverilmemiştir. Böylelikle salgının Ankara ve İstanbul tarafına sirayet etmesi engellenmiştir. Karantina sürelerini tamamlayıp tıbbi muayeneleri yapılan yolcular da, sıhhi durumlarının iyi olduğuna dair temiz pratika alarak tahaffuzhaneden çıkarılmışlardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden ve dönemin basınından elde edilen veriler doğrultusunda hastalığa yakalananlar ve vefat edenlerin sayıları ortaya konulmuştur. Nitekim 1893 yılında en az 107 kişinin vefatına sebep olan bu vakalar, 60 bin civarında nüfusu olan Eskişehir'in genel nüfusu ile oranlandığında, bu dönem için çok düşük rakamlar olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu durum, Osmanlı Hükümeti ve Eskişehir yerel yöneticileri tarafından alınan karantina önlemlerinin, sıhhi tedbirlerin sıkı ve etkili bir şekilde uygulandığı ve hastalıkla mücadelede başarılı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası Evrakı (A.MKT.MHM):

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 10-1, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 11-1, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 1-2, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 12-1, 23 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 13-1, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 14-2, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 15-2, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 3-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 7-1, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10, Lef: 3-1, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 10, Lef: 5-2, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 1-2, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 5-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 6-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 11, Lef: 9-2, 21 Teşrinisani 1309/3 Aralık 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 11-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 18-2, 17 Teşrinievvel 1309/29 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 5-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 6-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 2, Lef: 9-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 1-2, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 4, Lef: 4-1, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 11-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 12-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 17-1, 12 Kanunievvel 1309/24 Aralık 1893. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 5-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 8, Lef: 6-1, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893. BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 564, Gömlek No: 2, 1 Zilhicce 1312/26 Mayıs 1895.

BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 711, Gömlek No: 1, 29 Muharrem 1312/2 Ağustos 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT):

BOA., DH. MKT. Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 155, Gömlek No: 35, Lef: 2-2, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 189.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 164, Gömlek No: 86, 29 Rebiulahir 1311/9 Kasım 1893.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 213, Gömlek No: 44, 28 Şaban 1311/6 Mart 1894.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 268, Gömlek No: 66, 4 Safer 1312/7 Ağustos 1894.

BOA., DH. MKT., Dosya No: 291, Gömlek No: 25, 4 Rebiulahir 1312/5 Ekim 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Sicil-i Ahval İdaresi, Defterler (DH. SAİD.d):

BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 42, Gömlek No: 337; BOA., DH., SAİD. d., Dosya No: 80, Gömlek No: 5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hususi (İ. HUS):

BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 118, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 129, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

- BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 16, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 46, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 67, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 73, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 17, Gömlek No: 77, 14 Teşrinievvel 1309/26 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 20, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 18, Gömlek No: 7, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893.
BOA., İ. HUS., Dosya No: 38, Gömlek No: 9, 9 Zilhicce 1312/3 Haziran 1895.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri (ML. VRD. TMT. d.):

BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7834; BOA., ML. VRD. TMT. d., no: 7858.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi (Y. A. HUS):

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 52, 5 Teşrinievvel 1309/17 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 1-1, 8 Teşrinievvel 1309/20 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 74, Lef: 3-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No: 94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 1-1, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 283, Gömlek No: 16, Lef: 2-2, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 285, Gömlek No: 70, 18 Teşrinisani 1309/30 Kasım 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 287, Gömlek No: 15, 12 Kanunuevvel 1309/24 Aralık 1893.

BOA., Y. A. HUS., Dosya No: 305, Gömlek No: 31, 24 Temmuz 1310/5 Ağustos 1894.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y. PRK. UM):

BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 1-1, 4 Teşrinievvel 1309/16 Ekim 1893.

BOA., Y. PRK. UM., Dosya No: 28, Gömlek No: 66, Lef: 4-1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

2. Kaynak Eserler

A. Proust, Le Cholera Étiologie et Prophylaxie, G. Masson, Paris 1883.

Ahmet Mithat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuz Tarihçesi”, Salname-i Nezaret-i Hariciye, 1318, s. 446-447.

Ali Tevfik, Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası/ Coğrafya-yı Umumiye, Cilt: III, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.

Charles Texier, Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, (Çev. Ali Suat), Cilt: II, Ankara 2002.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/8.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 90921/9.

Kolera Karantinası Hakkında Nizamname, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1311.

Memâlik-i Osmaniye'nin Taksimât-ı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita, İstanbul Hilal Matbaası, t.y.

3. Resmi ve Süreli Yayınlar

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 12. Def'a, Vilayet Matbaası, 1303/1885, s. 346.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 316.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 20. Def'a, Vilayet Matbaası, 1311/1893, s. 179.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 21. Def'a, Vilayet Matbaası, 1312/1894, s. 370.

Hüdâvendigâr, Sayı: 1601, 27 Temmuz 1310/8 Ağustos 1894.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 49. Def'a, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4590, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4591, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4592, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4594, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4596, 18 Teşrinievvel 1309/30 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4598, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4599, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4604, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4605, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4606, 29 Teşrinievvel 1309/10 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4607, 30 Teşrinievvel 1309/11 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4608, 1 Teşrinisani 1309/13 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4609, 2 Teşrinisani 1309/14 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4610, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4611, 4 Teşrinisani 1309/16 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4612, 5 Teşrinisani 1309/17 Kasım 1893.

Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4613, 6 Teşrinisani 1309/18 Kasım 1893.

4. Araştırma Eserler

Albek, Suzan, Dorylaion'dan Eskişehir'e, Eğitim, Sağlık, Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları No: 89, Eskişehir 1991.

Anadol, Filiz, Kemâl Paşazâde Saîd Bey/Terâcim-i Ahvâl-i Muâsırîn, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2004.

Atar, Zafer, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını (1894)", Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II, Kocaeli 2016, s. 839-847.

Ayar, Mesut, Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895), Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

Ayverdi, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lügati, İstanbul 2011.

Çadircı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Çadircı, Musa, Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Davison, R. H., Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, Cilt: I, (Çev. Osman Akınbay), Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 2007.

Doğru, Halime, XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı, Afa Yayınları, İstanbul 1992.

Doğru, Halime, "XIX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: II, Sayı: 1, Eskişehir 1989, s. 183-223.

Efe, Ayla, "Eskişehir'de 1893 Kolera Salgını", Tarihte Eskişehir Sempozyumu I, (2-4 Kasım 1998), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s. 261-275.

Efe, Ayla, Eskişehir Demiryolu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998.

Gül, Abdülkadir, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: XVI, Sayı: 41, Yıl: 2009, s. 239-270.

Gülenç İğdi, Özlem, "Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53, 2 (2013), s. 225-248.

Günergün, Feza, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager Eczacı Bonkowski

Paşa (1841-1905), I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, Ankara 1992, s. 229-252.

Güneş, İhsan-Yakut, Kemal, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007.

İnalçık, Halil, "İstanbul (Türk Devri)", DİA., Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 220-239.

Karpat, Kemal H., "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-93", International Journal of Middle East Studies, 1978, 9, s. 237-274.

Karpat, Kemal H., Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kılıç, Orhan, Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar, T.C. Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2004.

Kırlı, Engin, 19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2001.

Kuneralp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (Çev. Münir Atalar), OTAM, Sayı: 7, Ankara 1996, s. 497-511.

McNeill, William Hardy, Dünya Tarihi, (Çev. Alâeddin Şenel), Ankara 1985.

Menekşe, Metin, "1844-1845 Yıllarında Eskişehir'in Mahalle ve Köylerinin Nüfusuna Dair Bazı Bilgiler", Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR), Cilt: V, Sayı: 31, 2018, s. 4545-4559.

Menekşe, Metin, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir'de Sosyal ve Ekonomik Açından Meslekler", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kasım 2013, 14 (Özel Sayı), s. 195-229.

Nikiforuk, Andrew, Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, (Çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul 2001.

Oğuzoğlu, Yusuf- Emecen, Feridun, "Eskişehir", DİA., Cilt: XI, İstanbul 1995, s. 398-401.

Ortaylı, İlber, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 -1880), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Oya Dağlar, "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Cilt: I, (Edt. Ayfer Özçelik ve diğerleri), Isparta 2007, s. 368-374.

Önder, Selahattin, "2 Nolu Şer'iyye Sicili Işığında 1889-1891 Yıllarının Eskişehir'i", Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I, Eskişehir 2001, s. 233-257.

Özlü, Zeynel, "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", Belleten, Cilt: LXXXI, Sayı: 291, s. 419-486.

Pamukciyan, Kevork, "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi", Tarih ve Toplum, Sayı: 132, Aralık 1994, s. 13-14.

Panzac, Daniel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Sakaoğlu, Necdet, "Osmanlı'da Salgınlar", Toplumsal Tarih, Sayı: 22, Ekim 1995, s. 23-25.

Sarı, Nil, “Behcet Mustafa Efendi”, DİA., Cilt: V, İstanbul 1992, s. 344-345.

Sarıyıldız, Gülden, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, Belleten, LVIII/222, (1994), s. 329-376.

Sarıyıldız, Gülden, “Karantina”, DİA., Cilt: XXIV, İstanbul 2001, s. 463-465.

Sarıyıldız, Gülden, “XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000), İstanbul 2002, s. 309-319.

Sarıyıldız, Gülden, Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914), TTK, Ankara 1996.

SEL, Kemal Salih, “Koleraya Karşı İlk Türkçe Kitap ve Müellifi Hekimbaşı Behçet Efendi”, Poliklinik, Cilt: XV, Sayı: 174, 1947, s. 130.

Uğuz, Sacit, “1895 Tarsus Kolera Salgını”, History Studies, Cilt: 4, Sayı: Özel Sayı (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı), 2012, s. 437-448.

Varlık, Nükhet, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, Toplumsal Tarih, Sayı: 296, (Ağustos 2018), s. 30-36.

Varlık, Nükhet, Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

Yaşayanlar, İsmail, “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, Toplumsal Tarih, Sayı: 296, Ağustos 2018, s. 49-55.

Yıldırım, Nuran, “1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri”, Tarih ve Toplum, Sayı: 150, (1996), s. 51-54.

Yıldırım, Nuran, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, Tarih ve Toplum, Sayı: 129, (Eylül 1994), s. 14-29.

Yıldırım, Nuran, “Karantina”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: IV, İstanbul 1994, s. 460.

Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyancılar: “Karantina İstemezük!””, Toplumsal Tarih, Sayı: 150, Haziran 2006, s. 18-27.

Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Hizmetleri”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: V, İstanbul 1985, s. 1320-1338.

Yıldırım, Nuran, “Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhir Makinası/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, Dünyü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri (22-23 Mayıs 2003), Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 421-431.

Yılmaz, Özgür, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, Avrasya İncelemeleri Dergisi, VI/1, 2017, s. 23-55.

Ek 1

Tablo 1: 1893 Yılında Eskişehir’de Ortaya Çıkan Kolera Salgınına Dair Tespit Edilen Rakamsal Veriler				
Tarih¹	Müşahede Altında Tutulan Hasta	Vefat Eden Hasta		
		Eski²	Yeni³	Toplam Vefat
13-18 Ekim 1893 ⁴	17			8
18-19 Ekim 1893 ⁵	29	-	-	15
19 Ekim 1893 ⁶	3	2	2	4
20 Ekim 1893 ⁷	10	4	-	4
21 Ekim 1893 ⁸	7	3	3	6
23 Ekim 1893 ⁹	9	4	3	7
24 Ekim 1893 ¹⁰	2	3	1	4
25 Ekim 1893 ¹¹	3	1	2	3
26 Ekim 1893 ¹²	6	2	4	6
27 Ekim 1893 ¹³	7	1	4	5
29 Ekim 1893 ¹⁴	3	2	1	3
30 Ekim 1893 ¹⁵	6	-	3	3
31 Ekim 1893 ¹⁶	1	1	-	1
1 Kasım 1893 ¹⁷	2	1	2	3
4 Kasım 1893 ¹⁸	-	-	-	-
6 Kasım 1893 ¹⁹	-	-	-	-
7 Kasım 1893 ²⁰	1	-	1	1
7 Kasım 1893 ²¹				
9 Kasım 1893 ²²				
10 Kasım 1893 ²³				
13 Kasım 1893 ²⁴	1	-	1	-
14 Kasım 1893 ²⁵				
15 Kasım 1893 ²⁶				
16 Kasım 1893 ²⁷				

1 Vukuatın yaşandığı tarih

2 Eski hastalardan olup vefat edenler

3 Hastalığa yeni yakalanıp vefat edenler

4 Doktor Süleyman Gazale Efendi’den alınan 18 Ekim 1893 gününe ait telgrafta, 13 Ekim 1893 tarihinden itibaren 8 kişinin vefat ettiği ve halen 17 hasta bulunduğu bildirilmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 562, Gömlek No: 1, Lef: 5-1, 7 Teşrinievvel 1309/19 Ekim 1893.

5 “Eskişehir’de kolera olduğu tebeyyün eden hastalıktan iki gün zarfında 29 kişi muşab olup bunlardan 15’inin vefat etmesine...” Bkz. BOA, Y. A. HUS., Dosya No: 282, Gömlek No:

94, Lef: 2-1, 10 Teşrinievvel 1309/22 Ekim 1893.

6 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4589, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

7 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4590, 11 Teşrinievvel 1309/23 Ekim 1893.

8 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4591, 12 Teşrinievvel 1309/24 Ekim 1893.

9 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4592, 13 Teşrinievvel 1309/25 Ekim 1893.

10 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4594, 15 Teşrinievvel 1309/27 Ekim 1893.

11 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

12 25 Ekim 1893 günü saat on birden 26 Ekim 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de 6 musab olup bunlardan 4 ve eski hastalardan 2 kişinin vefat ettiği, evvelce kordon altına alınan hanelerden yedisinde karantina müddetinin hitam bulmasıyla kordonlarının kaldırıldığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4595, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

13 26 Ekim 1893 günü saat on birden 27 Ekim 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de 7 musab vuku bularak bunlardan 4 ve eski hastalardan 1 kişinin vefat eylediği alınan jurnaller üzerine maruzdur. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4596, 18 Teşrinievvel 1309/30 Ekim 1893.

14 27 Ekim 1893 günü saat on birden 28 Ekim 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de yeniden 3 musab olup, bunlardan 1 ve eski hastalardan 2 vefat olduğu, karantina müddetini ikmal eden üç hanenin de kordonlarının def ve tebhirat-ı mukteziye icra edildiği. Bkz. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4597, 19 Teşrinievvel 1309/31 Ekim 1893.

15 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4598, 20 Teşrinievvel 1309/1 Kasım 1893.

16 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4599, 21 Teşrinievvel 1309/2 Kasım 1893.

17 Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4600, 22 Teşrinievvel 1309/3 Kasım 1893.

18 2 Kasım 1893 günü saat on birden 3 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı, yalnız dünden hastalanmış birinin şüpheli olduğu daire-i tıbbiye tarafından beyan olunmasıyla mevcut etbaya ayrı ayrı muayene ettirilmiş ise de edilen iştibahda bir ehemmiyet görülememiştir. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4603, 26 Teşrinievvel 1309/7 Kasım 1893.

19 4 Kasım 1893 günü saat on birden 5 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4604, 27 Teşrinievvel 1309/8 Kasım 1893.

20 5 Kasım 1893 günü saat on birden 6 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de yalnız 1 musab olup bunun vefat ettiği. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4605, 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893.

21 6 Kasım 1893 günü saat on birden 7 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4606, 29 Teşrinievvel 1309/10 Kasım 1893.

22 7 Kasım 1893 günü saat on birden 8 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4607, 30 Teşrinievvel 1309/11 Kasım 1893.

23 8 Kasım 1893 günü saat on birden 9 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir’de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4608, 1 Teşrinisani

1309/13 Kasım 1893.

24 11 Kasım 1893 günü saat on birden 12 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir'de 1 musab olup bunun da vefat ettiği. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4610, 3 Teşrinisani 1309/15 Kasım 1893.

25 12 Kasım 1893 günü saat on birden 13 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir'de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4611, 4 Teşrinisani 1309/16 Kasım 1893.

26 13 Kasım 1893 günü saat on birden 14 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir'de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4612, 5 Teşrinisani 1309/17 Kasım 1893.

27 14 Kasım 1893 günü saat on birden 15 Kasım 1893 günü saat on bire kadar Eskişehir'de koleradan hiçbir musab ve vefat vuku bulmadığı. Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 4613, 6 Teşrinisani 1309/18 Kasım 1893.